

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра богослів'я та філології

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
Містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

МІСЬКОВИЧ СИМОН ПЕТРОВИЧ
Магістерська робота
**«ІНСТИТУТ СІМ'Ї ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ:
ПРАВОСЛАВНИЙ ПОГЛЯД»**

зі спеціальності 041 – богослів'я
галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:
протодиякон Петро Лопатинський,
кандидат наук з богослів'я,
викладач кафедри
богослів'я та філології КПБА

(підпис)

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри богослів'я та філології КПБА

Протоієрей Ярослав Романчук,
Доктор наук з богослів'я, професор
«__» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП _____ **3**

Розділ 1. Огляд джерел та історіографії теми дослідження _____

7

1.1. Аналіз джерельної бази _____

7

1.2. Огляд історіографії теми: концепція богословів та філософів _____

10

Розділ 2. Біблійний ідеал подружнього життя і православне вчення про шлюб як таїнство _____

14

2.1. Поняття про сім'ю згідно Священного Писання _____

14

2.2. Святоотцівське розуміння сім'ї на шляху до спасіння _____

19

2.3. Сім'я – домашня Церква _____

25

Розділ 3. Сучасні цивілізаційні виклики перед християнською сім'єю _____

33

3.1. Ставлення Православної Церкви до громадянського (цивільного) шлюбу _____

33

3.2. Питання про гендерну рівність та одностатеві сім'ї _____

38

3.3. Сім'я перед викликами глобалізованого світу та секуляризованого суспільства _____

45

Розділ 4. Православне бачення шляхів гармонізації подружніх відносин в контексті сучасних викликів та загроз в сучасній родині _____

52

4.1. Шлюб – одвічна чеснота християнського подружнього життя _____

52

4.2. Воцерковлення сімей та родинного життя _____

59

4.3. Важливість християнського виховання дітей у сім'ї _____

66

ВИСНОВКИ _____ 74

Список використаних джерел та літератури _____

80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Реалії існування сім'ї у сучасному глобалізованому, а подекуди й дезорієнтованому та аморальному світі спонукають Церкву, як спільноту, що створена Самим Богом і освячена Його найсвятішою Кров'ю, а також ту єдність, людини і Бога, що являє істину, реагувати і адекватно відповідати на всі сучасні виклики та проблеми. Більше того, сама природа Церкви, як «Боголюдського організму», чи не найкраще відповідає природі і призначенні сім'ї, як єдності двох особистостей, як можливості найкращої реалізації того задуму щодо людини, як образу Божого, що вкладений в неї Самим Творцем. Таким чином, сучасність яскраво демонструє нам низку суперечливих фактів: з однієї сторони, офіційні державні програми декларують першочерговість вирішення питань життєдіяльності сімей, однак, з іншої, визнаємо глобальну світову кризу інституту сім'ї, що демонструється зростаючою статистикою розлучень, а багато формально одружених пар живуть в стані «самотність вдвох». Більше того, сучасне людство стоїть за крок до того, щоб вважати подружжя помилкою суспільства, щось на зразок архаїзму, що не має права і потреби існування в майбутньому, бо несе непотрібні проблеми, психічні нестабільності, матеріальні зобов'язання і тому подібні речі.

Щоб на відміну від низки сучасних флософських і психологічних теорій, гіпотез і систем, що виявились нездатними запропонувати якесь конструктивне вирішення чи вихід з кризи сім'ї, слід звернутись до духовного досвіду Церкви, яка воістину зберігає чистоту розуміння людини і її покликання у цьому тимчасовому світі і у віці майбутньому, варто роздумати над тим, де бере початок подружжя і сім'я як такі? Хто встановив цей союз між людьми і в чому полягала його суть і призначення? А яким насправді має бути шлюб між чоловіком і дружиною?

Отже, саме Священне Писання, яке незмінно зберігається церквою Христовою, як Божественне Одкровення, може нам дати відповіді на ці запитання. Перша книга Біблії розповідає про створення видимого світу і

всього того, що його наповняє. На початку створив Бог і людину, «чоловіком і жінкою створив їх». Не самі Адам і Єва придумали таку форму спільного життя, а сам Бог задумав їх як сім'ю. Після створення першого шлюбного союзу між людьми сказав Бог, що все не просто добре, а дуже добре, що біблійною мовою означає «досконало». Значить Він хотів, щоб саме сімейний принцип союзу між людьми був єдиним стандартом для всіх людей, що житимуть на світі.

Таким чином, сім'я була задумана Богом, як духовно-тілесна єдність чоловіка і жінки. Справжнім джерелом такого першого подружжя було безпосереднє спілкування з Богом. І Адам, і Єва мали особисте спілкування з Ним, від Бога теж нічого не приховували і в Ньому знаходили не тільки особисту духовну поживу. Бог передавав власні знання про світ, який для них створив, розкривав їм Самого Себе. В тій єдності з Богом і через Нього – між собою, вони знаходились в стані абсолютного миру, повноти благословення.

Внаслідок гріхопадіння людство втратило не тільки вічне життя. Воно стало далеким від початкового задуму і плоди цього падіння найперше відобразились у відносинах між людьми так, що вже діти Адама і Єви вчинили найбільший гріх проти власної природи - людиновбивство. Прихід Месії згладжує гріх і визволяє людську природу від усіх його наслідків, таким чином повертає людині можливість мати все, що вона втратила в раю. Ісус Христос стверджує особливий лад подружнього життя, який дав людям Отець при сотворенні: «Хіба ви не читали, що Творець від початку створив їх чоловіком і жінкою, і мовив : Тому покине чоловік батька і матір і пристане до своєї жінки, і будуть вони двоє одним тілом, так що вони не будуть більш двоє, лиш одне тіло» (Мф. 19: 4-6). У цих словах Господніх розкривається зміст щодо Божого задуму подружжя. Завдяки звершеному Спасителем викупного подвигу на Хресті, кожен вірний може жити повнотою блаженного життя, через Церкву і у Хресті кожен здобуває всі необхідні сили, щоб бути не лише слухачем, а й виконавцем Його слова. Відпадиння від Божого задуму, Його законів і слова спровокувало виникнення проблем і довело до кризи, вирішити їх можна лише

одним шляхом – повернення до Бога і Його задуму. Сьогодні від нас залежить, який саме вибір зробити.

Таким чином, Православна Церква дивиться на сім'ю і все що з нею пов'язане: подружні відносини, народження та виховання дітей, життя у вірі та благочесті й любові, – як перспективу втілення тих благословень і чеснот, що освячені таїнством шлюбу. Сам же шлюб, як одвічна чеснота християнського подружнього життя, воістину є величним церковним таїнством. У шлюбі відбувається перетворення людини, подолання самотності та замкнутості, розширення, преображення та освячення її особистості.

В контексті православного віровчення визначальну роль у функціонуванні сім'ї відіграє любов як найвища чеснота, оскільки шлюб розуміється як благословенний Богом подружній союз, який перетворюється у Церкві на таїнство любові. Означена християнська аксіологічна орієнтація частково затребувана в суспільстві, водночас вона збігається з традиційними українськими уявленнями про сім'ю і в такий спосіб сприяє формуванню та збереженню української сім'ї. Процеси, що сьогодні відбуваються в сімейній сфері, висувають нові вимоги: обмеження диктату сильної статі, реконструкцію ієрархічних відносин у рамках сім'ї, перегляд місця та ролі жінки тощо. Виступаючи за збереження православних сімейних цінностей у нових соціальних і духовних реаліях, Церква має бути готовою до модернізації своєї традиційної сімейної доктрини, щоб зберегти своє значення одного з провідних регуляторів у цій сфері.

Мета роботи Богословський аналіз сімейного життя у площині православного віровчення в умовах сучасних цивілізаційних викликів .

Виходячи із такого розуміння мети цієї роботи, можна сформулювати такі **завдання дослідження:**

- *окреслити* джерельну базу дослідження та здійснити аналіз сучасного стану науково-богословської думки щодо обраної теми;
- *з'ясувати* біблійний ідеал подружнього життя;
- *дослідити* православне вчення про шлюб як таїнство;
- *визначити* сучасні цивілізаційні виклики перед християнською сім'єю;

• *сформулювати* православне бачення шляхів гармонізації подружніх відносин в контексті сучасних викликів та загроз в сучасній родині;

Об'єкт дослідження – сім'я в епоху сучасних цивілізаційних викликів.

Предмет дослідження – вплив цілісно смислових засад християнського віровчення на трансформації сім'ї в умовах сучасних викликів.

Методи дослідження. У роботі поряд із загальнонауковими методами, використовуються метод богословського аналізу, що ґрунтується на Священному Писанні, творах святих отців Церкви та сучасній пасторологічній думці, а також застосовано описовий, синтетичний та порівняльно-аналітичний методи.

Теоретичне значення роботи полягає в науково-богословському аспекті; дає можливість показати яким є ставлення і діяльність Православної Церкви щодо сучасних цивілізаційних викликів інституту сім'ї, та яку роль вона відіграє у житті українського народу, а також може бути основою для опрацювання загальної соціальної концепції Православної Церкви України, оскільки ключовими поняттями дослідження є категорії пастирського та морального богослів'я.

Практичне застосування. Матеріали даної магістерської роботи можуть знайти застосування у подальших наукових дослідженнях, практичній діяльності в галузі державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, а також у роботі викладачів вищих навчальних закладів при підготовці та читанні загальних і спеціальних релігієзнавчих курсів. Матеріали цієї роботи можуть стати цінним матеріалом при вивченні відповідних тем з таких предметів як пастирське богослів'я, моральне богослів'я, місіонерство, християнська етика та ін., а також додатковим матеріалом при проведенні семінарських занять. Крім того, наукові напрацювання даної роботи можуть стати основою при написанні відповідної теми для майбутнього дослідження.

Структура роботи побудована за причинно-проблемним принципом і складається зі структурованого вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (182 позиції).

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз джерельної бази

Особливість даної теми передбачає використання низки джерел різних за своїм значенням і змістом. Отже, перш за все, як богословське дослідження обраної теми, ми ставимо на перше місце Священне Писання в перекладі на українську мову почесним Патріархом Філаретом (Денисенком) [2], яке є незмінно найбільшим авторитетом і основою у формуванні відповідей на будь-які віклики сучасності щодо тих чи інших форм людського суспільства.

Серед наступного списку джерельної літератури варто виділити кілька груп: це копус святоотцівської літератури та друга група – це низка законодавчих актів, якими керується сучасна Україна у врегулюванні сімейних відносин.

Головна характеристика першої групи джерел – святоотцівська література – полягає в тому, що спільного і розгорнутого святоотцівського вчення про сім'ю не існує, а у своєму глибинному значенні дана тема тісно пов'язана із розумінням у святоотцівському переданні християнського шлюбу, в якому народжується і формується християнське сімейне життя. І хоча кожен святий отець прагнув до загальноцерковного консенсусу в цьому питанні, чіткого догматичного вчення в нашому розумінні тоді не існувало. Кожен отець був яскравим мислителем і часто висловлював власну точку зору. Має місце і термінологічна плутанина. Під словом «шлюб» отці в різних творах могли мати на увазі різне: наприклад, шлюб як образ Христа і Церкви, також сам союз Агнця та Церкви. В основі цього розуміння лежить ідея, що таїнство шлюбу глибоко і нерозривно пов'язане з Євхаристією, тобто є Причастям Царства Божого. «Внутрішньо необхідний зв'язок шлюбу і Євхаристії є, – на думку прот. І. Мейєндорфа – , тим «ключем», без якого неможливо зрозуміти ні новозавітні тексти про шлюб, ні тисячолітню практику Православної Церкви, як щодо самого шлюбу, так і по відношенню до шлюбів, укладених поза Церквою – в язичництві, в римській державі, в інших християнських

сповіданнях. Багато непорозуміння, що виникли в порівняно недавні часи, походять від втрати зв'язку з цим в церковній свідомості» [38, с. 123]. Більш того, питання про шлюб це питання про справжню глибину, змістовність і телеологічність людської природи. Цим пояснюється актуалізація питання про шлюб та сімейне життя в сучасному політико-церковному просторі. Зі східних Отців Церкви, які залишили найбільш цікаве вчення про шлюб, слід назвати свт. Василя Великого [3], свт. Григорія Нісського, свт. Григорія Богослова [6,7] і свт. Іоана Златоуста [10, 11, 12], із західних – свт. Амвросія, Кипріяна Карфагенського [14], блаж. Ієроніма і блаж. Августина. Формування вчення про шлюб проходило в атмосфері полеміки з «гностицизмом», який стверджував псевдоаскетизм як норму життя духовних людей. Цьому погляду було властиве відкидання плоті та, як наслідок, заперечення шлюбних відносин. Святі отці перших століть цілком спираються на слова Священного Писання і з нього виводять свої міркування. Можна позначити дві лінії поглядів: вихваляння дівоцтва як шляху найдосконалішого і шанування шлюбу, як шляху мучеництва.

Дуже характерним для східних Отців є погляд на шлюб в есхатологічній перспективі. Вони виявляють сутність шлюбу не як тимчасового земного союзу, але як з'єднання вічного, тому зв'язок чоловіка і дружини зберігається і для життя майбутнього. Це «Відкритий лист Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій з приводу ініціатив легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств) // Голос Православ'я. – К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату. – № 24 (192)» [4], «Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К.: Інформ. – вид. центр УПЦ, 2002.» [16], «Церква і світ на початку третього тисячоліття // Ювілейний Помісний собор УПЦ КП 9-10 січ. 2001 р. : док. і матер. – К. : УПЦ КП, 2001.» [30], «Окружне послання святого і великого собору православної Церкви 2016 р./ Православний Церковний календар 2017 р. – К., 2016.» [15].

До другої групи джерел також слід віднести низку сучасних церковно-канонічних актів, які з'явилися як реакція на сучасні виклики і проблеми пов'язані із сімейним устроєм і життям.

Основою другої групи джерел становить «Сімейний кодекс України» [22, 23]. Сімейний кодекс – є, безумовно, актом політичним, оскільки спрямований на реалізацію сімейної політики держави. Як і кожен кодекс, Сімейний кодекс має свою внутрішню ідеологію, яка за багатьма показниками відмінна від ідеології, що була підґрунтям Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР. Визнання сім'ї первинним, основним осередком суспільства, тобто маленькою державою, всередині якої кожній людині надана можливість будувати своє щастя, зумовило розширення поняття сімейного права. Сімейне право - це не лише закон один для всіх, а й власні правила поведінки, своє власне сімейне право. Сімейний кодекс є гендерно збалансованим правовим документом. Він наділяє жінку та чоловіка не лише рівними права та обов'язками, а й рівними можливостями для їх здійснення. Сімейний кодекс України містить низку нових правових рішень, спрямованих на утвердження поваги до кожного учасника сімейних відносин, у тому числі й до дитини. Його можна назвати першим кодексом у сфері регулювання сімейних відносин, який масштабно утверджує ідеологію ненасильства. Сімейний кодекс утверджує цінність порозуміння як засобу вирішення різноманітних проблем, відкидаючи будь-який диктат з боку когось із членів сім'ї зокрема стосовно дитини. У ньому підкреслено базовий, визначальний характер особистих нематеріальних стосунків у сім'ї. Збільшення кількості норм, що стосуються особистих прав та обов'язків дружини та чоловіка, матері, батька та дитини, інших членів сім'ї та родичів, не є свідченням посилення втручання держави у сімейне життя. Навпаки. Включення до тексту Сімейного кодексу України, за прикладом Конституції України, норм щодо особистих прав членів сім'ї, в тому числі їхніх природних прав, має на меті посилення охорони та захисту цих прав. У Сімейному кодексі вибудована ціла система норм, які реалізують принцип добровільності шлюбу, утверджені нові законодавчі засоби регулювання конфліктів між подружжям. Свобода у сфері особистого життя поєднана у Кодексі із обов'язками батьків, у тому числі тих, які не перебувають у шлюбі між собою, щодо народженої ними дитини. У Сімейному кодексі посилені гарантії здійснення батьками своїх прав та обов'язків, зокрема того з них, хто

проживає окремо від дитини. Свобода у сфері особистого життя поєднана в Сімейному кодексі з можливістю настання різноманітних правових санкцій за невиконання особою свого правового обов'язку. Сімейний кодекс міцно стоїть на засадах демократизму. Все те, що нерозумно сковувало ініціативу учасників сімейних відносин, встановлювало не виправдані обмеження та перепони, - відійшло в історію. Таким чином, можна підсумувати, що сучасне українське законодавство у сфері сімейних відносин не тільки регламентує, а й констатує ті сучасні проблеми і виклики, що стають перед сім'єю.

До цієї групи також слід віднести низку авторських соціологічних і психологічних досліджень щодо стану інституту сім'ї та викликів сучасності. Це такі статті: «Права і свободи людини в Україні / [авт. концепції опитування та розробники анкети Н. Костенко, С. Макеєв, М. Томенко та ін.]. – К. : Ін-т політики, 1999.» [19], «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52.» [20].

Таким чином, маючи можливість оперувати даними джерелами, ми змогли вповні розкрити тему даного дослідження, виконати поставлені завдання та зробити відповідні висновки.

1.2. Огляд історіографії теми: концепція богословів та філософів

Актуальність теми даного дослідження визначило те, що чимало науковців та богословів минулого і сучасного зверталися до цієї теми, шукаючи шляхи подолання різноманітних викликів та пролем, що поставали перед християнською сімейною спільнотою. А отже, нам довелося працювати при висвітленні даної теми не на пустому місці, але ми мали змогу використати чималий досвід щодо розуміння християнських цінностей сім'ї попередніх поколінь дослідників. Таким чином весь обсяг використаної нами дослідницької літератури ми умовно можемо поділити на кілька категорій: по-перше, праці богословського змісту; по-друге, соціологічно-психологічні

доробки науковців; по-третє, низка навчальних курсів та навчально-методичних програм, які були написані у напрямку втілення різних євроінтеграційних програм, по-четверте, матеріали опубліковані на офіційних інтернет форумах та порталах України і світу.

Перша велика група досліджень богословського змісту містить праці різні за значенням: це низка курсів з догматичного та практичного богослів'я – це такі автори як: Амфілохій (Радович), митр. «Основы православного воспитания» [35], митрополит Антоній Сурожський (Блум). «Брак и семья» [37], Веніамін (Мілов), єп. «Пастырское богословие с аскетикой» [48], Димитрій (Рудюк), архієп. «Духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу», доповідь архієпископа Переяслав-Хмельницького Димитрія на Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату 15 липня 2004 року [56], Калліст (Уер), єп. «Внутреннее Царство» [69], Мейендорф І., прот. «Православие в современном мире» [83], Троицкий С., проф. «Философия христианского брака» [112], Шмеман А., протопресв. «За жизнь мира» [127], Яннарас Х. «Свобода етосу» [131] та ряд ін. Таким чином, матеріали цієї історіографічної групи допомогли нам зрозуміти головні підходи у розумінні цінності сімейних відносин та життя на основі християнського віровчення та благочестя.

Окремим богословським питанням присвячені наступні праці богословів: Євдокимов П. «Женщина и спасение мира» [57], Зеньковский В., прот. «На пороге зрелости. Беседы с юношеством по вопросам пола» [63], Каледа Г., прот. «Домашняя Церковь. Очерки духовно-нравственных основ созидания и построения семьи в современных условиях» [68], Алфеев П.И., прот. «Идеал христианского брака по Евангелию и учению Церкви» [134], Димитрій (Рудюк), ігумен (нині архієп., ректор КДА і С.). «Вчення святого апостола Павла про шлюб» // Православний вісник, № 7–8, 1998 [142], Заев В., прот. «Семья в Новом Завете» // Семья в постатеистических обществах [142], Ильин И. «О семье» // В доме Отца Моего. Сборник статей о роли христианской семьи в религиозном воспитании ребенка [147], Лозовицький В., свящ. «Порушення Богом встановленої природної гармонії людських сімейних стосунків в

одноставному шлюбі» // Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату [151]. Важливо, що саме ці богословські дослідження піднімають сучасні актуальні питання і проблеми, викликані перед Церквою Христовою, а тому у нашій праці дані напрацювання допомогли нам зорієнтуватися серед великого різноманіття та втриматися у благочестивому руслі православної духовності.

Друга велика група досліджень складає низку наковців з різних напрямів гуманітарного знання: психології та соціології, права та релігієзнавства. Слід навзати такі праці: «Академічне релігієзнавство : Підручник» / За ред. А. Колодного [34], Антокольская М.В. «Семейное право: Учебник» [36], Бауман З. «Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства» [40], Бичко А. «Риси характерології української нації» [42], Буковинський А. Й. «Сім'я як соціокультурний феномен в Україні: дисс. канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії» [45], «Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків: Україна / Н. С. Власенко [та ін] ; Державний комітет статистики України, Проект "Сприяння гендерній рівності" ПРООН» [49], Горбанюк Ю. «Ситуація родини в сучасному суспільстві досвід Центрально-Східної Європи» [51], Карась А. «Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях: Монографія» [70], Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки [79], «Молода сім'я: проблеми та умови її становлення» / За ред. проф. А. Й. Капської. [84], Нечуй-Левицький І. «Світогляд українського народу» [85], Постовий В.Г. «Тенденції і пріоритети виховання дітей у сучасній сім'ї: Монографія.» [93], Руденко Т. «Молода сім'я в сучасній Україні: соціальнофілософський аналіз: автореферат дисс. канд. філос. наук : 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії» [99], та ін. Власне дослідження цієї групи авторів допомгли нам при розкритті нашої теми зорієнтуватися у строкатості сучасних наукових оцінок і поглядів на ті чи інші питання, що стосуються реалізації сімейних відносин у сачасних умовах глобалізації, гендерної рівності, лібералізму та ін.

Третю групу складають цілі навчально-методичні програми та корпуси, які вже втілюються в життя у навчально-виховному процесі сучасної України як у середній шоклі, так і у вищих навчальних закладах: «Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (35годин) [для педагогічних працівників] / В. І. Прит, З. В. Охрименко, Л. В. Корецька / видання друге доповнене з додатком» [105], Петренко О. Б. «Гендерна психологія. Практикум» [89], Бондарчук О. І. «Психологія сім'ї: Курс лекцій» [44], Антонов А. И. «Социология семьи» [38] та ін. Матеріали цієї групи свідчать про те, що в багатьох випадках досвід Церкви у справі виховання та збереження сім'ї в сучасних умовах не врахований, а навіть і в багатьох випадках свідомо відкинутий і заперечується, як щось архаїчне.

Історіографічні матеріали четвертої групи характеризуються тим, що ці дані є доступні для кожного у світовій глобальній пошуковій мережі інтернету [161-184], а тому їх популярність і актуальність говорить сама за себе. Крім того, для розкриття теми нашого дослідження такі дані прислужились найбільшою мірою тим, що нам врахувати сучасні тенденції та досвід у вирішенні питань пов'язаних із існуванням інституту сім'ї.

Таким чином, історіографічний огляд нашої теми засвідчує про те, що дана тема була на чільному місці серед науково-богословських досліджень багатьох науковців, а тому їхній доробок сприяв нам врахувати всі ціпогляди та їхні досягнення, і на основі цього сформувати свої сучасні думки щодо обраної теми.

РОЗДІЛ 2. БІБЛІЙНИЙ ІДЕАЛ ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ І ПРАВОСЛАВНЕ ВЧЕННЯ ПРО ШЛЮБ ЯК ТАЇНСТВО

2.1. Поняття про сім'ю згідно Священного Писання

Згідно Священного Писання перший шлюб і сім'я були встановлені в раю відразу після створення чоловіка й жінки. Про це Біблія оповідає так: «І благословив їх Бог і сказав їм Бог: плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю» (Бут. 1, 28). Оскільки кожна людина народжується зі здатністю народжувати в свою чергу, то, без сумніву, через Адама отримав це благословення й увесь людський рід [Лосський В.М., 1991, с. 8].

В Старому Завіті повсюди виражений погляд на сім'ю та шлюб як на справу, що благословляється Самим Богом (Бут. 24:40; Притч. 19:14; Малах. 2:14). Старозавітні юдеї вважали, що сутність і ціль шлюбу полягає у примноженні людського роду. В дітонародженні вони вбачали знак Божого благословення (Бут. 1:28). Бог обіцяв Аврааму за його віру і послух примноження потомства: «Я поблагословлю тебе вельми й дуже розмножу твоє потомство, як зорі на небі, і як пісок, що на березі моря» (Бут. 22:17). Тому євреї вважали безплідний шлюб прокляттям, що було надзвичайно болісним для подружньої пари, і особливо для жінки. Але внаслідок обітниці, даній Богом Аврааму, юдеї припускали, що життя може стати вічним через потомство, і в цьому вбачалось провідне значення дітонародження в шлюбі [Троицкий С., проф., 1996, с. 15].

Отже, гріхопадіння прабатьків, за вчення Священного Писання, зруйнувало ідеальні основи шлюбу, й в усіх народів до пришествя у світ Христа Спасителя сам інститут сім'ї носив на собі печать гріха. У великій мірі це стосувалося й боговибраного народу. Але, незважаючи на приклади полігамії, що згадуються в Біблії й прямо нею не засуджуються, старозавітний шлюб за своєю ідеєю і суттю з самого початку був з'єднанням двох людей. Священне Писання вихваляє сімейне щастя картинами, взятими з одношлюбності (Притч. 12:4; 19:14; 31:10–31; Пс. 127); пророк Малахія закликає берегти подружню

вірність: «Ніхто не чини віроломно проти дружини юности своєї» (Мал. 2:15). Стосунки Бога і старозавітної Церкви зображаються під образами шлюбу, нареченого і нареченої, чоловіка й дружини (Іс. 1:21). Старозавітний шлюб є символом союзу між Богом і Його народом (Іс. 54:5–6; Ос. 2:3).

Наступним питанням після дітонародження було питання про виховання дітей у вірі в Єдиного Бога, вірі святих отців Авраама, Ісаака та Якова. Сімейне виховання дітей в Старому Завіті базувалось на вірі в Єдиного Бога. «Головним об'єднавчим началом єврейського народу було обрізання – знак союзу з Богом і видиме свідчення про належність до нащадків Авраама, Ісаака та Якова. Метою цієї боговибраності було збереження чистоти віри. Сини покликані були стати достойними своїх батьків і свято зберігати батьківські передання.» [Ельчанинов А., свящ., 1990, с. 25]. В цьому полягала головна мета виховання і дух Старого Завіту. Отже, виховання мало патріархальний характер в прямому значенні цього слова: батьківство – це не просто біологічне начало, біологічне продовження роду, кровне споріднення; батьки передають не тільки кров, а й духовну спадщину. Вони передають синам духовне благословення Авраамове, святе насіння Боже, яке в майбутньому увінчається не тільки численним потомством, але й святим Отроком – Месією.

«Патріархальний характер єврейського старозавітного виховання має не тільки соціально-етичне чи біологічне підґрунтя – корінь його набагато глибший. Батьки набувають свій авторитет через авторитет Божий. Самі стосунки Бога і вибраного народу часто показані в Старому Завіті як стосунки Бога і Його сім'ї» [Катрій Юліян, свящ., 1999, с. 172]. Бог виховує Свій народ так, як чоловік виховує свого сина (Втор. 8:5). Він відкривається не тільки як Єдиний Творець, але й як Єдиний Отець (Мал. 2:10); обіцяє милувати народ Свій, подібно до того, як «чоловік милує свого сина, що йому служить» (Мал. 3:17). Він Отець, Який не тільки милує, а й карає тих, що не вшановують Його як Отця і порушують Закон. Але ці покарання мають виховний характер, вони – знак істинної батьківської любові й піклування. Ними Бог застерігає Свій народ і бажає повернути його до Свого Закону (Неем. 9:29).

Коли мова йде про старозавітне виховання, важливо підкреслити, що в Старому Завіті глибокі істини подаються й відкриваються не шляхом абстрактних ідей і філософських термінів, а шляхом символів і образів, історичних подій і святкової участі в цих подіях. Обряди старозавітної Пасхи, в яких приймали участь всі члени сім'ї, з року в рік нагадували їм про дії Божі для визволення і спасіння Ізраїля. Господь вимагає від Мойсея, щоб той навчав дітей Його заповідям; ці заповіді мали бути написаними на пов'язках, які необхідно було носити на руці та на чолі (Втор. 6:7-8).

В Старому Завіті знаходимо багато настанов для батьків про виховання дітей. В книзі Буття Бог вказує Аврааму на головне правило виховання: «навчати дітей берегти путі Господні, творивши правду і суд». Наслідком такого життя буде те, що через Авраама «благословенні будуть усі народи землі» (Бут. 18:18–19).

Таким чином, старозавітне юдейське вчення вбачало сутність і мету шлюбу у відтворенні роду. Дітонародження і продовження роду було найочевиднішою і обов'язковою умовою Божого благословення. Послух Авраама і його віра в Бога дарували йому обіцянку численного потомства: «Я благословлю тебе і сильно розмножу потомство твоє, немов зорі на небі і як пісок на березі моря; І потомство твоє містами ворогів своїх; І благословляться в потомстві твоїм усі народи землі за те, що ти послухав Мого» (Бут. 22:17-18). Ця обіцянка, дана Аврааму, пояснює, чому євреї вважали безплідний шлюб прокляттям, що тяжіє над подружжям, особливо над жінкою.

У Новому Завіті розуміння сімейних відносин було доповнено євангельським вченням Господа Ісуса Христа. На відміну від поверхового сприймання сімейних обов'язків як тимчасових у Старому Завіті, Христос переносить увагу на внутрішні обов'язки між подружжям, наголошуючи на тому, що вони покликані здобути такі дари і чесноти, щоб «носячи тягарі один одного» виконувати правду Христову і так навчати своїх дітей. Це яскраво демонструється тим фактом, що у Святому Євангелії ніде не говориться про те, що дітонародження є виправданням шлюбу. Так, Ісус Христос в бесіді з фарисеями про нерозривність шлюбного союзу, говорить: «Що Бог з'єднав,

того людина нехай не розлучає» (Мф. 19: 6). Ставлячи шлюбне з'єднання в пряму залежність від Бога, Христос тим самим показав, що шлюбні справи, починаючи з укладання шлюбу до його розірвання в окремих випадках, підлягають не кесарю чи іншій світській владі, а тому, що є Божим (Мф. 22: 21), тобто суду Церкви.

Ісус Христос Своєю присутністю на шлюбі в Кані Галилейській (Ін. 2: 1-11) вшанував, а, отже, й підтвердив та благословив шлюб. Чудо перетворення води у вино було першим чудом Ісуса Христа після початку Його проповіді. Воно послужило цілі явлення Божественної слави Господа, але разом із цією головною метою була досягнута й інша, – чудесна допомога господарям шлюбу. На шлюбі в Кані сталась велика подія, що була наслідком звершеного там чуда: в Ісуса Христа повірили Його перші учні, – перші члени заснованої Ним новозавітної Церкви. Проф. Троїцький пише: «Шлюбом починається історія Церкви в раю, шлюбом починається й історія Церкви новозавітної». [Троицкий С., проф., 1990, с. 35].

Подружнє єднання чоловіка й жінки, дійсно, є одним із таких Таїнств, і оскільки воно перевищує категорії нашого розуму, то може бути в якійсь мірі зрозумілим лише при порівнянні з іншими богоодкровенними істинами.

Св. апостол Павло порівнює взаємовідносини чоловіка й жінки саме з відносинами осіб Святої Тройці (1 Кор. 11: 3; Євр. 1: 3; 1 Кор. 11: 7). «Хоч і підкорена нам жінка, – говорить св. Іоан Золотоустий, – але разом з тим вона має свободу і рівна нам по честі. Так і Син, хоч і підкоряється Отцю, але як Син Божий, як Бог. Коли чоловік і дружина поєднуються у шлюбі, вони не стають подобою чогось неодухотвореного чи земного, але образом Самого Бога» [Іоан Золотоуст, свят., Т.11, 2010, с. 29]. «Щоб показати тайну єдності Божої, – пише св. Феофіл Антиохійський, – Бог разом створив жінку й Адама, щоб більша була між ними любов» [Вениамин (Милов), еп., 1990, с. 160]. Ще виразніше вказує на це св. Анастасій Синаїт. Прабатьки, за його вченням, є прообразом Св. Тройці. Адам, що ненароджений і не має тварної причини, є образом Отця, народжений син Адама – образ Слова; Єва ж, що ненароджена, а невимовно походить із сутності Адама і не має тварної причини – образ Духа [Катанский А., 2003, с. 208].

Від так православне розуміння сім'ї тісно пов'язане із християнським вченням про шлюб і ще в більшій мірі пов'язане з іншим великим догматом християнства, – догматом про Церкву. «Як Єва створена з ребра Адамового, так і Церква з ребра Христового» [Київський І., прот., 2005, с. 58]. Христос, що народився як людина після Адама, був раніше нього, бо Він є Бог (Ін. 8: 58), чим і обумовлена можливість спасіння старозавітних праведників і поширення єдиної Церкви й на Старий Завіт, і на райське життя.

Про Церкву та її членів молиться Ісус Христос у Своїй Первосвященничій молитві (Ін. 17: 11, 21). Але якщо сім'я є лише подобою Св. Тройці, пов'язаною з божественним життям благодаттю Божою, то відношення сім'ї до Церкви є ще тіснішим. Сім'я є не тільки подобою Церкви. За своїм ідеалом сім'я є органічною частиною Церкви, самою церквою [Троицкий С., проф., 1996, с. 31].

Стосунки Бога з Ізраїлем є прообразом того єднання Бога з людством, яке було досягнуто в особі Христа і в Його Тілі – тобто в Церкві. «Тайна ця велика», – пише ап. Павло в Посланні до Єфесян (Єф. 5: 32). На цю тайну вказують євангельські притчі образами, пов'язаними зі шлюбною символікою. В Новому Завіті Христос називається женихом Церкви і кожної людської душі (Мф. 8: 11; 9: 15; Лк. 12: 35-37) [Яннарас Х., 1992, с. 116]; женихом називає Його і св. Іоан Предтеча (Ін. 3: 29), а Церква по відношенню до Нього є образом Його дружини або нареченої (Мф. 25: 1; Апок. 18: 23).

Таким чином, сімейне життя ґрунтується на шлюбі. Християнський шлюб – це добровільний і довічний союз, який спирається на взаємну любов чоловіка і жінки з метою досконалого взаємного доповнення і сприяння на спасіння, що має своїм наслідком плоду народження і християнське виховання дітей [Катрій Юліян, свящ., 1999, с. 92]. У всій своїй святості і висоті шлюб є в надрах Православної Церкви, де він є таїнство, початок якого – в благословенні першоствореного шлюбу, а повнота в християнстві. Природний союз одружених за молитвою Церкви очищається, освячується, оздоровлюється і зміцнюється Божественною благодаттю. «Важко самій (людині) встояти в міцному і спасенному союзі. Нитки природи рвуться. Благодать же нездоланна». [Феофан (Вышенский), свят., 1999, Ч.2., с. 490].

2.2. Святоотцівське розуміння сім'ї на шляху до спасіння

Обрана тема у даному пункті має на меті розкрити особливість святоотцівського розуміння сімейних відносин у справі спасіння людини. Перш за все важливо наголосити на тому, що її зміст носить спекулятивний характер. Це пояснюється тим фактом, що святоотцівська література не змогла створити якогось окремого вчення про сім'ю, бо у своєму глибинному значенні для кожного священного письменника вона була перш за все пов'язана із тією єдністю, яку являла вірним Церква Христова. А отже, і сама християнська сім'я розглядалась як інституція освячена у таїнстві шлюбу, як частинка і живий організм тіла Церкви Христової. Таким чином, розглядаючи особливість святоотцівської думки щодо сім'ї, ми будемо говорити про їхнє розуміння шлюбу як церковного таїнства.

Під словом «шлюб» отці в різних творах могли мати на увазі різне: наприклад, шлюб як образ Христа і Церкви, також сам союз Агнця та Церкви. В основі цього розуміння лежить ідея, що таїнство шлюбу глибоко і нерозривно пов'язане з Євхаристією, тобто є Причастям Царства Божого. «Внутрішньо необхідний зв'язок шлюбу і Євхаристії є, – на думку прот. І. Мейендорфа –, тим «ключем», без якого неможливо зрозуміти ні новозавітні тексти про шлюб, ні тисячолітню практику Православної Церкви, як щодо самого шлюбу, так і по відношенню до шлюбів, укладених поза Церквою – в язичництві, в римській державі, в інших християнських сповіданнях. Багато непорозуміння, що виникли в порівняно недавні часи, походять від втрати зв'язку з цим в церковній свідомості» [Мейендорф І., прот., 2002, с. 123]. Цим пояснюється актуалізація питання про шлюб та сімейне життя в сучасному політико-церковному просторі.

Для з'ясування святоотцівського змісту даного вчення звернемося до робіт самих святих отців. Зі східних Отців Церкви, які залишили найбільш цікаве вчення про шлюб, слід назвати свт. Василя Великого, свт. Григорія Нісського,

свт. Григорія Богослова і свт. Іоанна Златоуста, із західних – свт. Амвросія, блаж. Ієроніма і блаж. Августина. Формування вчення про шлюб проходило в атмосфері полеміки з «гностицизмом», який стверджував псевдоаскетизм як норму життя духовних людей. Цьому погляду було властиве відкидання плоті та, як наслідок, заперечення шлюбних відносин.

Тертуліан уперше називає Шлюб, як і Хрещення та Євхаристію, Таїнством (*sacramentum baptisimatis*), причому в сучасному розумінні цього слова (там же, С. 332), а св. Іоан Золотоустий – «великим таїнством» [Іоан Золотоуст, свят., Т.11 Ч.2., с. 172].

«З догматичним ученням про Таїнства, – на думку проф. Катанського, – відбувалось те ж саме, що й з іншими істинами християнського віровчення, наприклад, вченням про Святу Тройцю. Істини існували з самого початку створення новозавітної Церкви, але сформульовані були пізніше, – в період Вселенських Соборів» [Катанский А., 2003, с. 10]. Подружнє єднання чоловіка й жінки, дійсно, є одним із таких Таїнств, і оскільки воно перевищує категорії нашого розуму, то може бути в якійсь мірі зрозумілим лише при порівнянні з іншими богоодкровенними істинами.

Св. апостол Павло порівнює взаємовідносини чоловіка й жінки саме з відносинами осіб Святої Тройці (1 Кор. 11: 3; Євр. 1: 3; 1 Кор. 11: 7). «Хоч і підкорена нам жінка, – говорить св. Іоан Золотоустий, – але разом з тим вона має свободу і рівна нам по честі. Так і Син, хоч і підкоряється Отцю, але як Син Божий, як Бог. Коли чоловік і дружина поєднуються у шлюбі, вони не стають подобою чогось недохотвореного чи земного, але образом Самого Бога» [Троицкий С., проф., 1996, с. 29]. «Щоб показати тайну єдності Божої, – пише св. Феоділ Антиохійський, – Бог разом створив жінку й Адама, щоб більша була між ними любов» [Сокровищница духовной мудрости., 2003, с. 160]. Ще виразніше вказує на це св. Анастасій Синаїт. Прабатьки, за його вченням, є прообразом Св. Тройці. Адам, що ненароджений і не має тварної причини, є образом Отця, народжений син Адама – образ Слова; Єва ж, що ненароджена, а невимовно походить із сутності Адама і не має тварної причини – образ Духа [Сокровищница духовной мудрости., 2003, с. 208].

Християнське вчення про шлюб ще в більшій мірі пов'язане з іншим великим догматом християнства, – догматом про Церкву. «Як Єва створена з ребра Адамового, так і Церква з ребра Христового» [Іоан Золотоуст, свят., Т.5. Ч.2., с. 228]. Христос, що народився як людина після Адама, був раніше нього, бо Він є Бог (Ін. 8: 58), чим і обумовлена можливість спасіння старозавітних праведників і поширення єдиної Церкви й на Старий Завіт, і на райське життя. За словами св. Єрма (I), церква створена «раніше всього» і «для неї створений світ» (Пастир) [Каледа Г., прот., 1998, с. 166]. Подібні погляди розділяли і св. Климент Римський та Тертуліан. Не випадково в чині Вінчання згадуються тільки старозавітні праведники.

Про Церкву та її членів молиться Ісус Христос у Своїй Первосвященницькій молитві (Ін. 17: 11, 21). Але якщо сім'я є лише подобою Св. Тройці, пов'язаною з божественним життям благодаттю Божою, то відношення сім'ї до Церкви є ще тіснішим. Сім'я є не тільки подобою Церкви. За своїм ідеалом сім'я є органічною частиною Церкви, самою церквою [Троицкий С., проф., 1996, с. 31].

Стосунки Бога з Ізраїлем є прообразом того єднання Бога з людством, яке було досягнуто в особі Христа і в Його Тілі – тобто в Церкві. «Тайна ця велика», – пише ап. Павло в Посланні до Єфесян (Єф. 5: 32). На цю тайну вказують євангельські притчі образами, пов'язаними зі шлюбною символікою. В Новому Завіті Христос називається женихом Церкви і кожної людської душі (Мф. 8: 11; 9: 15; Лк. 12: 35–37) [Яннарас Х., 1992, с. 116]; женихом називає Його і св. Іоан Предтеча (Ін. 3: 29), а Церква по відношенню до Нього є образом Його дружини або нареченої (Мф. 25: 1; Апок. 18: 23). Преп. Симеон Новий Богослов «невимовне і Божественне» єднання людської душі з Богом теж називає шлюбом [Сокровищница духовной мудрости., 2003, с. 263]. Сама Церква є «домом Божим» (1Тим. 3: 5), «домом Христовим» (Євр. 3: 6), «домом духовним» і порівнюється з домом сімейним (1Тим. 3: 4). Діяльність Церкви називається домобудівництвом (Єф. 2: 22). В цьому домі апостоли і пастирі Церкви – отці (1Кор. 4: 15; 1 Тим. 2: 11), члени Церкви – їхні діти (Рим. 8: 29); 1Кор. 5: 11). Сам термін «церква» означає «дім Господній», тобто немовби дім сімейний.

Климент Олександрійський називає сім'ю, як і Церкву, домом Господнім [Амфілохий (Радович), митр., 2003, с. 453], а Іоан Золотоустий – «малою церквою» [Іоан Золотоуст, свят., Т.5. Ч.2., с. 685]. Климент Олександрійський, приводячи слова Христа: «де двоє чи троє зібрані в Ім'я Моє, там Я серед них», відносить їх до шлюбу: «Хто є ті двоє чи троє, що зібрались в ім'я Христа з Господом серед них? Чи не вказує це на чоловіка, жінку і їхню дитину? Жінка при цьому з'єднана з чоловіком Самим Богом» [Амфілохий (Радович), митр., 2003, с. 434]. Подібність є й зовнішня: перед початком будівництва як храмів, так і будинків, читається молитва при закладанні першого каменю, а після закінчення будівництва обидві будівлі освячуються.

Шлюб, за вченням св. Григорія Богослова, встановлений Самим Творцем, а прообразом подружніх стосунків він вважає таємничий союз Христа з Церквою (Єф. 5: 32). «З огляду на це, – говорить він, – дружині належить вшановувати Христа в особі чоловіка; добре й чоловіку не безчестити Церкву в особі дружини. Жінка, говорить він (Павло), нехай боїться свого чоловіка, тому що боїться і Христа; але й чоловік нехай любить свою жінку, тому що Христос любить Церкву» [Григорій Богослов, свят., 2010, Т.2. Ч.1., с. 514]; «Жінка відрізняється від чоловіка не по душі, а тільки по тілу» [Григорій Богослов, святит., 2001, с. 184].

Райська сім'я співпадає з Церквою, бо іншої Церкви людство тоді не мало, а християнська Церква є продовженням Церкви райської, причому в ній новий Адам, – Христос замінив Адама старозавітного (1Кор. 15: 22).

«Перший Адам, – пише св. Кирило Олександрійський був прообразом Христа, але не в усьому прообраз мав подібність, а навіть є різниця й протилежність. Той поклав для роду людського початок смерті, прокляття й осудження; а Цей – усього протилежного: життя, благословення й оправдання. Той став із жінкою однією плоттю і через неї загинув. Христос же, з'єднавши з собою Церкву духом, визволяє й спасає» [Кирило Олександрійський, свят., 2017, Т.2 Ч.1, с. 17].

Співжиття чоловіка з жінкою не є лише тимчасовою тілесною близькістю. Воно є повним метафізичним надособовим єднанням в одну істоту. «Для того

Бог і називає її (жінку – С.М.) помічницею, щоб показати, що вони одне ціле» – говорить св. Іоан Золотоустий [Іоан Золотоуст, свят., 2012, Т.11. Ч.1, с. 465]. За його словами, шлюбна любов є найсильнішим типом любові, яка ніколи не повинна слабнути [Іоан Золотоуст, свят., 2012, Т.11. Ч.1, с. 180]. Метафізичне значення шлюбної любові як з'єднання в одне надособисте буття і її безкінечна жертвність пов'язані з її іншою рисою – абсолютною виключністю. В цілому може бути тільки дві половини, і тому абсолютна моногамія є не тільки християнським ідеалом, а навіть і нормою шлюбу [Троицкий С., проф., 1996, с. 50].

Мета шлюбу не може бути відмінною від цілі людського життя, тобто досягнення єднання з Богом і вічного блаженства. «В шлюбі душі з'єднуються з Богом якимось невимовним союзом», – пише св. Іоан Золотоустий [Іоан Золотоуст, свят., 2012, Т.11. Ч.1, с. 173]; святитель також вважає шлюб одним із шляхів до спасіння [Іоан Золотоуст, свят., Т.1. Ч1., с. 88].

Це вчення про мету і сутність шлюбного союзу показує, що основа шлюбу полягає в психічній природі людини; він утворюється внаслідок любові й прихильності між двома людьми, яка, з'явившись, досягає такої сили і взаємотяжіння, що переважає самі глибокі й міцні родинні зв'язки, що існують між батьками й дітьми [Григоревский М., 2000, с. 18].

Головною причиною щасливих шлюбів є усвідомлення глибини й висоти християнського ідеалу самовдосконалення. Чоловік і жінка доповнюють одне одного внаслідок взаємного спілкування і допомагають у духовно-моральному вдосконаленні й виконанні свого призначення на землі. Моральний зв'язок, союз любові та внутрішня єдність між подружжям в істинно-християнських шлюбах є настільки міцними, що їх не може розірвати й сама смерть [Шиманский Г. И., 1997, с. 104]. Християнський шлюб, за словами св. Іоана Золотоустого, став для християн «таїнством любові», в якому приймає участь подружжя, їхні діти й Сам Господь [Іоан Золотоуст, свят., Т.1. Ч1., с. 464–465]. Визнання шлюбу таїнством обумовлює можливість преображення християнської подружньої любові у вічний союз. Не випадково новозавітне вчення про шлюб знаходиться в тісному зв'язку з ученням про Воскресіння й Вічне життя.

Іншою метою шлюбу, за вченням святих отців, є народження і християнське виховання дітей. Церква, благословляючи шлюб як союз, метою якого є дітонародження, просить у молитвах «плід утроби на благо» і «щастя у дітях» [Чин таїнства Вінчання. - Требник]. Жінку, за словами св. Кирила Олександрійського, Бог створив для Адама „з метою народження дітей” [Кирило Олександрійський, свят., 2017, Т.2. Ч.1, с. 11]. У християнстві шлюб розглядається як служіння спасінню світу. Він, за словами св. Григорія Богослова, є добрим тоді, коли з'єднаний з бажанням залишити після себе дітей, тому що через це доповнюється Церква Христова, примножується кількість тих, що догоджають Богу [Григорій Богослов, свят., 2010, Т.2. Ч.1, с. 515]. При переважаючому значенні в християнському шлюбі моральної чистоти людської природи нижчі її побажання знаходять свій вихід у народженні дітей. Стриманість у подружньому житті була особливо притаманна християнам Древньої Церкви: „У нас мірою побажання є дітонародження”, – пише апологет Афінагор («Прошение о христианах») [Київський І., прот., 2005, с. 89].

Святий Іоан Золотоустий вбачає в сім'ї і сімейному житті служіння людству і суспільству, бо «смерть щоденно зменшує й уражає людство». В той же час, за його словами, «не сила шлюбу примножує рід наш, а слово Господнє, що було сказане на початку: «плодіться і розмножуйтеся, і наповнійте землю» (Бут. 1: 28) [Іоан Золотоуст, свят., 2008, Т.1. Ч.2, с. 307-308].

Більш високе вчення про з'єднання чоловіка і дружини ми бачимо у свт. Іоана Золотоустого: «Той, хто не з'єднаний узами шлюбу, не представляє собою цілого, а лише половину. Чоловік і жінка в Шлюбі не дві людини, а одна людина» [Іоан Золотоуст, свят., 2010, Т.7.Ч.1, с. 96]. Так шлюб стає шляхом набуття справжньої єдності людини, подобою з'єднання Христа і Церкви. Шлюб тут розуміється як божественне встановлення в передбаченні гріхопадіння людини для збереження роду людського. Друга, яка виразилася в творіннях свт. Іоана Золотоустого, а також преп. Єфрема Сірина і блаж. Феодорита, говорить про богоустановленність шлюбу для людини в непошкодженому райському стані. І цей шлюб відновлюється і підноситься в образі з'єднання Христа і Церкви. Той перший шлюб був прообразом остаточної повноти з'єднання Агнця та його вірних в есхатологічному шлюбі.

Таїнством є з'єднання чоловіка і дружини в «плоть єдину». Як пише прот. Володимир Воробйов: «Шлюб розуміється в християнстві як онтологічне поєднання двох людей в єдине ціле, яке відбувається Самим Богом, і є даром краси і повноти життя, істотно потрібне для вдосконалення, для здійснення свого призначення, для перетворення і поселення в Царство Боже» [Воробьев В., прот., 2006, с. 22].

Отже, Церква Христова пред'являє шлюбу нову реальність життя у Христі: можливість перетворити єдність чоловіка і дружини в новий спосіб буття – Царство Боже. В Євангеліях часто Царство Боже порівнюється зі шлюбом і шлюбним бенкетом. Старий Завіт також має образи шлюбу Бога і обраного народу – Ізраїлю. У шлюбі чоловік стає одним тілом із дружиною, тобто він перестає бути один і долає неповноту такого становища. Вони стають одним, однією плоттю. Але завдання шлюбу вище – придбати духовну єдність в спільній Чаші і в тілі Христовому. Завдання Церкви в тому, щоб привести подружжя в єдність всієї повноти людської природи, що відбувається засобами надприродного – з'єднанням в новій природі, природі, зміненій Христом, з'єднаної з природою Божественною. Звідси стає зрозуміла суть церковного таїнства вінчання чоловіка і дружини. Суть ця суто евхаристична.

2.3. Сім'я – домашня церква

Бог кожному дарує можливість спастися. Одним із шляхів досягнення спасіння є сім'я. Це – дуже важлива частинка суспільства. Від її міцності залежить моральне здоров'я ширшої людської спільноти – місцевої громади, держави, міжнародного співтовариства... Здорова родина відродить і мораль у народі, і збереже дітей, і стане головною опорою для держави і Церкви.

Часто можемо почути, що сім'ю називають «домашньою Церквою». Ця думка бере свій початок у Святому Письмі та розвивається у святоотцівській літературі. Що це означає?

Ми вже говорили про те, що християнська сім'я як домашня церква або спільнота – це Божий задум, про який дізнаємося зі Священного Писання. Шлюб на самому початку встановлений Самим Богом ще в раю через створення жінки на допомогу чоловікові і через благословення, подане їм Богом. Звідси у Старому Заповіті скрізь висловлюється погляд на шлюб як на справу, що її благословляє Сам Бог (Бут. 1:28 і розд. 24: Притч 19:14; Малах. 2:14). Освячений спочатку Богом шлюб набуває нового підтвердження та освячення в таїнство від Ісуса Христа (Мф. 19:5-6) і стає образом таємничого союзу Христа з Церквою, тому й називається «великою таємницею» (Ефес. 5:32). Завданням домашньої Церкви є світити прикладом любові, яка є між Христом і Церквою та бути взірцем для інших домашніх церков. Варто додати, що в ідеалі, сім'я – це першопочаткова клітинка церковного тіла, цеглинка церковної будівлі.

Якщо любов – основа християнської моралі, то сім'я є початкова школа святої, терпеливої і самовідданої любові. Тому-то Господь Спаситель, перш ніж виступити на суспільне служіння, благословив Своїми відвідинами весільне подружжя. І апостоли, у котрих було завдання проповідувати слово Боже народам, насамперед вносили його в оселі родин.

Стан християнських родин має важливе значення і для Церкви. Добрі і благочестиві родини становлять необхідну умову її добробуту. Чим більше благочестя і чеснот у родинях, тим більше процвітає і Церква. Давня християнська Церква процвітала внутрішньою славою тому, що кожна християнська оселя, за словами Золотоустого, становила невеличку церкву, кожен батько сім'ї був у себе немовби домашній пастир котрий керував молитвою і читанням Письма і був зразком християнського життя для своїх домашніх.

Чоловік і дружина, доповнюючи одне одного через взаємоспілкування, морально впливають одне на одного, допомагають одне одному в духовно-моральному вдосконаленні і виконанні обопільного призначення в житті. На думку святого Кипріяна Карфагенського, чоловік і дружина отримують повноту і цілісність свого буття в духовно-моральному і фізичному єднанні і взаємному доповненні однієї особистістю іншої, що досягається в шлюбі, коли чоловік і

дружина дійсно стають однією нероздільною особистістю, одним духом і одним тілом і знаходять одне в одному взаємну підтримку і доповнення [Боровой В., 1997, с. 116].

Сім'я зароджується на почутті любові двох, які стають чоловіком і дружиною; на їх любові та злагоді ґрунтується все сімейна будівля. Похідна цієї любові – батьківська любов і любов дітей до батьків і між собою. Любов – це постійна готовність віддати себе іншому, піклуватися про нього, оберігати його; радіти його радощам, як своїм, і засмучуватися його горем, як власним горем. У сім'ї людина змушена розділяти печаль і радість іншого не тільки по почуттю, але по спільності життя. У шлюбі горе і радість стають загальними. Народження дитини, її хвороба або навіть смерть – все це об'єднує подружжя, посилює і поглиблює почуття любові.

У шлюбі, закохані люди переносять центр інтересів, світовідчуття з себе на іншого, звільняються від власного егоїзму та егоцентризму, занурюються в життя, входячи в нього через іншу особу: в якійсь мірі людина починає бачити світ очима двох. «Любов, яку ми отримуємо від когось із подружжя і дітей, дає нам повноту життя, робить нас мудрішими і багатшими. Любов до чоловіка і власним дітям поширюється дещо в іншій формі на інших людей, які ніби через наших улюблених робляться нам ближчими і зрозумілішими» [Жан-Марі Обер., 1997., с.12].

Монашество корисно для тих, хто багатий любов'ю, а звичайна людина навчається любові у шлюбі. Вступаючи в шлюб, треба бути готовим на повсякденний, щогодинний подвиг любові. «Людина любить не того, хто його любить, а того, про кого вон апіклується, і турбота про іншого збільшує любов до цього іншого. Любов всередині сім'ї зростає на взаємній турботі. Відмінності здібностей і можливостей членів сім'ї, взаємодоповнюваність психології і фізіології чоловіка і дружини створюють нагальну необхідність діяльної і уважної любові один до одного», – роздумує С. Зайденберг [Зайденберг С., 2003, с. 168].

Подружжя любов – дуже складний і багатий комплекс почуттів, стосунків і переживань. Людина, за ап. Павлом (1 Сол. 5:23), складається з тіла, душі і

духу. Проникливий зв'язок всіх трьох частин людської істоти з іншим можливий лише в християнському шлюбі, який надає відносинам чоловіка і дружини виняткового характеру, не можна порівнювати з іншими відносинами між людьми. Тільки їх ап. Павло порівнює з відносинами Христа і Церкви (Еф.5:23-24). З другом – духовні, душевні і ділові контакти, з блудницею і розпусником – тільки тілесні. Чи можуть бути духовними відносини між людьми, якщо відкидається існування духу і душі, якщо стверджується, що людина складається тільки з одного тіла? Можуть, оскільки дух існує незалежно від того, чи приймаємо ми його чи не приймаємо, але вони будуть нерозвиненими, неусвідомленими і часом сильно спотвореними. Християнські відносини чоловіка і дружини троїчні: тілесні, душевні і духовні, що і робить їх постійними і нерозривними. «Залишить чоловік батька свого і матір свою і пристане до своєї жінки, і стануть вони одним тілом» (Бут.2:24; див. також Мф.19:5). «Що Бог з'єднав, людина хай не розлучає» (Мф.19:6). «Чоловіки, – нголошує ап. Павло, – любіть своїх жінок, як і Христос полюбив Церкву ...» і далі: «Чоловіки повинні любити своїх жінок, як свої тіла: хто любить свою жінку, себе самого любить. Бо ніхто ніколи не мав ненависті до своєї плоті, а годує та гріє його ...» (Еф.5:25, 28-29). Ап. Петро закликав: «Чоловіки, поведіться розсудливо із дружинами ... надаючи їм честь, як співспадкоємиці благодатного життя» (1Пет.3:7).

Звідси виникає відома фраза «жінка нехай боїться свого чоловіка» (Еф.5:33), – боїться образити його, боїться стати посміховиськом його честі. Боятися можна від любові і поваги, боятися можна від ненависті і жаху. У сучасній українській мові слово «боятися» вживається зазвичай в цьому останньому значенні, в церковнослов'янській – в першому значенні. Від неправильного розуміння початкового значення слів у навколоцерковних та нецерковних людей виникають іноді заперечення проти тексту послання до Єфесян, що читається при вінчанні, де наводяться зазначені вище слова (Еф.5: 25, 28-29).

«Гарна, благодатна боязнь повинна жити в серцях подружжя, бо вона породжує увагу до люблячого, охороняє їх відносини. Треба боятися робити все те, що може образити, засмутити іншого, і не робити всього того, про що не

хотілося б сказати дружині або чоловікові. Це – страх, який зберігає шлюб» [Зеньковський В., прот., 2002, с. 38]

Шлюб святий, коли він, освячений Церквою, охоплює всі три сторони людського єства: тіло, душу і дух, коли любов подружжя допомагає їм духовно зростати і коли їх любов не замкнута тільки на собі, але, трансформуючись, розповсюджується на дітей і зігриває навколишніх.

Таким чином, сім'я освячується благодаттю Святого Духа, як, наприклад, все в Церкві освячується в молитві Духом Божим. «Через таїнство хрещення і миропомазання людина входить в церковне спілкування, стає членом Церкви; поблажливістю Духа Святого відбувається перетворення Святих Дарів; силою Його отримують благодать і дар священства; благодаттю Святого Духа освячується храм, приготований будівельниками і іконописцями для здійснення в ньому богослужіння, освячується і новий будинок перед вселенням. Невже шлюб і початок подружнього життя ми залишимо без церковного благословення, поза благодаттю Святого Духа? Тільки з Його допомогою, Його силою можна створити домашню церкву», – повчає прот. Г. Каледа [Каледа Г., прот., 1998, с. 44].

Шлюб є одним з семи православних таїнств. У формулі вінчання «Славою і честю вінчай їх...» славиться сумлінне і чеснотне життя молодят до шлюбу і Церква молиться про шлюб, щоб він був славний і чесний, про славне увінчання їх майбутнього життєвого шляху. Ставлячись дуже суворо до статевого зв'язку поза церковним шлюбом християн, вважаючи їх неприпустимими, церковна свідомість з повагою ставиться до чесного і вірного цивільного шлюбу невіруючих і нехрещених. До них відносяться слова ап. Павла: «... коли погани, що не мають Закону, з природи чинять законне, вони, не мавши Закону, самі собі закон ... як свідчить їм сумління та їхні думки, що то осуджують, то виправдують одна одну» (Рим. 2: 14-15). Церква рекомендує подружжю, які прийшли до віри, охреститися (увійти в церкву можна тільки через хрещення), а охрестившись – вінчатися, скільки б років не прожили вони в світському шлюбі. Якщо вся сім'я звертається до віри, то діти дуже радісно сприймають церковне вінчання батьків. Якщо хто колись був хрещений, але

зростав без віри, а потім повірив, увійшов до Церкви, а дружина залишилася невіруючою і якщо, за словом ап. Павла, «вона згодна жити з ним, то він не повинен залишати її; і дружина, яка має чоловіка невіруючого, а той згоден жити з нею, нехай не лишає його. Чоловік бо невіруючий освячується в дружині веруючій, і дружина невіруюча освячується в чоловікові ... Якщо ж невіруючий хоче розлучитися, нехай розлучається» (1Кор.7, 12-15). Звичайно, такий шлюб віруючого з невіруючою не створює домашньої церкви, не дає відчуття повноти подружніх відносин. Перша умова для формування сім'ї як Православної Церкви – єдність віровчення, єдність світогляду.

У Посланні святого апостола Павла до єфесян шлюбний союз чоловіка й жінки порівнюється із союзом Ісуса Христа з Церквою, який ґрунтується на любові Христа до Церкви і на повній відданості Церкви волі Христовій. Тому чоловік зобов'язаний самовіддано любити дружину, а дружина зобов'язана добровільно, тобто з любов'ю, коритися чоловікові. Сім'я є основою Церкви Христової, тому подружжя має священний обов'язок усе життя берегти взаємну любов і повагу, взаємну відданість і вірність.

Треба завжди пам'ятати, що без щоденного благословення Богом сімейного життя навіть найніжніша та найщиріша любов не зможе дати всього, що потребує серце людини. Без Божого захисту вся краса, радість, цінності сімейного життя можуть зруйнуватися будь-якої миті. Задум Творця у тому, що подружнє життя має бути найщасливішим, таким, що робить життя і чоловіка, і жінки більш повним, щоб жоден із них не програв, а обоє виграли. Та якщо шлюб не стає таким і не робить життя багатшим і повнішим, то проблема не в шлюбному союзі, не у Вінчанні, а в людях, що ним з'єднані.

Отже, в церковному вінчанні ми входимо в сокровенну область духовного життя, чуже і незрозуміле для більшості сучасних людей; але якщо ми хочемо будувати своє життя і сім'ю на духовних засадах, то потрібно з обережністю і терпінням заглиблюватися в цю область і освоювати її, бажано – під керівництвом духівника. «Мова духовних понять і символів чужа і незрозуміла для світського суспільства подібно до того, як учневі молодших класів незрозумілі категорії і символи вищої математики. Останні осягаються

раціоналістично розвиненим розумом, а духовні категорії – чистотою серця, духом і любов'ю» [Воробьев В., прот., 2006, с. 40].

В давнину не було окремого чину вінчання як приватного богослужіння. Одруження відбувалося на літургії як частина загальноцерковної служби і завершувалося причастям Святих Дарів, бо, як писав Симеон Солунський: «... завершенням будь-якого священнодійства і печаткою всякого божественного таїнства є Святе Причастя» [24, с. 277]. У цьому таїнстві таїнств, на думку древньої Церкви, отримують завершення і всі інші християнські таїнства.

Євхаристія завжди була і на віки залишається мірою церковності усього життя християнина. У подружжя повинна бути спільне духовне життя у Христі; при її поділі не може бути і домашньої церкви. «Всі наші церковні біди – а в багатьох випадках і сімейні, і громадські – виникають від розцерковлення нашого життя, від втрати її «євхаристійності». Саме через спільне причастя, через спільну участь в житті Церкви і її таїнствах і молитвах шлюб стає не тільки союзом тіла і душі, а й шлюбом духу; цим новозавітний православний церковний шлюб відрізняється від будь-якого іншого [Троицкий С., проф., 1996, с. 177].

Христос прийшов викупити нас від гріха, перетворити все наше життя, в тому числі і шлюб, в Дусі і Істині, поглибити його зміст. Символом цього перетворення є перетворення Ісусом Христом води у вино на весіллі в Кані Галілейській. Шлюб ніде не ставиться так високо, як в християнстві. Ап. Павло порівнює його з союзом Христа і Церкви (Еф. 5:23, 29-30). Вище цього порівняння бути не може. «Чоловіки, любіть своїх жінок, як Христос полюбив Церкву, і віддав за неї» (Еф.5: 25). Церковний шлюб – дар, і дарований він нам Христом, але для його утвердження і збереження потрібне і зусилля самого подружжя, бо «Царство Небесне здобувається силою» (Мф.11:12). На жаль, цей дар не завжди реалізується в сімейному житті віруючих: до втілення його в життя часто навіть не прагнуть. «Шлюб полягає, – пише священник Іоан Мейєндорф, – між двома членами тіла Христового і є тому таїнством. Будучи таїнством, шлюб не є юридичний договір, а «вічний дар», доступний

громадянам Царства Божого, але абсолютно незрозумілий тим, які цього царства не знають і не шукають» [Мейендорф И., прот., 2002, с. 47].

Участь в Євхаристії, на думку вчителів древньої Церкви і деяких сучасних богословів, є перетворення формального цивільного договору подружжя в таємницю Царства Божого, в «шлюб у Господі, а не по похоті»; «Це велика тайна» (Єф.5: 32). Завершений в Євхаристії і будучи «вічним даром», християнський шлюб дає нам надію на те, що, як пише свт. Іоан Златоуст, «і в майбутньому столітті вірні дружини безбоязно зустрінуться і будуть перебувати вічно з Христом і один з одним у великій радості» [Григоревский М., 2000, с. 93].

Таким чином, християнський шлюб і весь сімейний уклад, який виростає зі шлюбу, пов'язаний з Євхаристією, «і в ній і через неї душі вінчаються єднаються з Богом невимовним якимось союзом» [Григоревский М., 2000, с. 97]. «У шлюбі відбувається преображення людини, подолання самотності й замкнутості, розширення, доповнення й завершення особистості, – стверджує відомий богослов прот. Іоан Мейендорф. – Християнин покликаний (вже в цьому житті) мати досвід нового життя, стати громадянином Царства Небесного; і це можливо для нього у шлюбі. Таким чином, шлюб перестає бути лише задоволенням тимчасових природних потреб людини. Шлюб – це унікальний союз двох істот у любові, двох істот, котрі можуть перевершити свою власну людську природу та бути з'єднаними не лише один з одним, але й у Христі» [Мейендорф И., прот., 2002, с. 122]. Тому поняття «сім'я – домашня церква» – це не просто вислів, це саме життя, подвиг і віра в Христа.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ПЕРЕД ХРИСТИЯНСЬКОЮ СІМ'ЄЮ

3.1. Ставлення Православної Церкви до громадянського (цивільного) шлюбу

«Що Бог поєднав, того людина нехай не розділяє»
(Мф. 19:6)

Сучасна людська спільнота з надзвичайним запалом пропагує нову форму співжиття чоловіка і жінки у т.зв. громадянських чи цивільних шлюбах. Така популярність багатьма вченими психологами і соціологами пояснюється небажанням молодих людей реєструвати свої відносини у державних органах або вінчання в церкві. «Цивільний шлюб» став якоюсь даниною сучасній моді, це гріховне за своєю суттю явище широко розрекламоване і схвалюється багатьма громадськими й навіть політичними діячами. Кінозірки, співаки, актори, багато інших публічних людей без усякого сорому розповідають про те, як вони живуть одне з одним в неофіційних, вільних стосунках. Причому деякі з них навіть пишаються тим, що саме така форма стосунків між представниками різних статей є найближчою їх «творчим натурам, що постійно перебувають у пошуку чогось нового».

Поширеною є практика серед молоді: перед тим як піти в «РАЦС» для подання заяви, намагаються пожити разом в «цивільному шлюбі», який іноді називається «пробним». Чого молоді люди цим домагаються? «Цивільний шлюб» стає якоюсь формою можливості перевірити свої почуття одне відносно одного, на якийсь час побути чоловіком і дружиною, скуштувати всіх принад сімейного життя. І лише потім зареєструвати свої стосунки.

Говорити про любов тут не доводиться. Адже любов – це, в першу чергу, відповідальність одне за одного. Взаємна відповідальність геть-чисто відсутня в «цивільному шлюбі». Виходить, що для жінки подібний «шлюб» – це ілюзія сім'ї, а для чоловіка – ілюзія свободи.

Взагалі слід визнати, що саме поняття цивільного шлюбу – не таке вже й нове. Щоправда, раніше зміст його був трохи іншим. Тривалий час це поняття не мало нічого спільного із фактичними сімейними відносинами, не зареєстрованими необхідним чином. Просто існувало дві форми шлюбу – цивільний та церковний, тобто шлюб, що є законним для держави та шлюб, що є законним для Церкви. Так, батьківщиною цивільного шлюбу ще в XVI ст. стали Нідерланди. Коли її громадяни, які належали до різних релігійних конфесій, не могли обвінчатися в церкві, власті дозволили оформляти їм свої стосунки в мерії [Митрикас А.]. Саме такий шлюб і почали називати «цивільним». Тепер під цією назвою розуміють добровільне спільне проживання й ведення спільного господарства двома людьми: чоловіком і жінкою «без жодних взаємних зобов'язань». Хоча в юриспруденції поняття цивільного шлюбу зберегло початкову сутність і стосується пар, які оформили свій союз офіційно в РАЦСі без вінчання в церкві. Вільні ж сімейні стосунки в чинному законодавстві України названо фактичним шлюбом.

У курсу церковного права прот. В. Ципін зазначає: «Церква з повагою ставиться до шлюбу, укладеного згідно із чинним законодавством держави, «не вважаючи його за блуд», але за відсутністю церковного вінчання «визнає його духовно недовершеним» [Цыпин В., прот., 2002, с. 369–370]. В цьому визначенні максимально лаконічно відображений результат тих змін, яких зазнало церковне право та догматичне і пастирське богослів'я під впливом добре відомих історичних обставин XX ст. Невідповідність ситуації, що склалася у цьому питанні, посилюється ще й тим, що церковні пастирі звикли до такого стану речей, коли цілі покоління людей мусили жити без церковного вінчання. Навіть один з архиєреїв Руської Православної Церкви (тепер вже спочилий) у своїх спогадах пише, що у двох випадках він вважав за потрібне на протязі продовженого часу (5 і 15 років) не вінчати подружжя. Мета, – за його словами, – дати можливість усвідомити висоту й значимість християнського шлюбу та через вінчання стати «іконою єднання Христа і Церкви» [Антоний (Блюм), митр., 2001, с. 88–89]. Нам така думка є, принаймні, незрозумілою. Адже в таїнстві шлюбу, як вчить Церква, й подається благодать, з допомогою якої в тій чи іншій мірі можливе досягнення цієї мети. З іншого боку, відомі

випадки, що коли хтось із подружжя ставав віруючим та звертався до священників із запитанням як бути, – чи можна жити в невінчаному шлюбі (zareєстрованому в РАЦСі), відповідь була такою: «продовжувати шлюбне співжиття можна тільки в тому разі, якщо інший член сім'ї згодиться обвінчатися, або ж необхідно жити як брат із сестрою». Результатом таких порад були навіть випадки розлучення сімейних пар, бо невіруючий член подружжя не хотів погоджуватись з висунутими умовами. Така практика суперечить вченню Церкви, є неприпустимою і свідчить лише про необізнаність священника.

Задля досягнення якомога більшої визначеності у цьому питанні, нам видається доцільним спочатку коротко дослідити правові та моральні аргументи згаданої проблеми.

Попередньо зазначимо, що наступний розгляд ми починаємо з тієї епохи в існуванні нашої Церкви, і, відповідно того стану її канонічного життя, які склалися напередодні сумнозвісних революційних подій першої чверті двадцятого століття. Для питання, яке розглядається, це важливо тому, що на вказаний час Православна Церков мала тільки єдину точку зору щодо виникнення шлюбно-родинних відносин: дійсним визнавався шлюб, вінчання якого було здійснене у встановленому в Церкві порядку. І тут навіть не має великого значення той факт, що за умов невіддільності Церкви та держави в Російській імперії, остання не вимагала від своїх громадян православного віросповідання звершення жодних додаткових чи окремих дій для узаконення їх власних шлюбних відносин, окрім тих, які були встановлені Церквою і полягали, як уже сказано, в церковному вінчанні шлюбу.

Після 1917 р настав час бурхливих і руйнівних для церковного і суспільного життя змін. Нова безбожна влада з перших днів свого існування почала всебічно втілювати в життя проголошений нею принцип відділення Церкви від держави. Для нашого питання цікавим є один з декретів, що його видав радянський Раднарком уже в 1917 р.: згідно з ним, органи державної влади отримували право розривати шлюб, укладений у раніш встановленому порядку, тобто шляхом церковного вінчання. Поряд з цим формувался і набував свого цивільно-правового закріплення інший інститут шлюбу, до укладення якого Церква не мала жодного відношення. Остаточо сформований, він набув

всім добре відомих сучасних ознак, поміж якими однією з основних є державна реєстрація шлюбу у відділах запису актів громадянського стану. Ми навмисно наводимо повну назву цих добре знаних за короткою аббревіатурою РАЦС державних органів і через те отримуємо вже першу інформацію про те, чим є сучасний цивільний шлюб. Отже, згідно чинного законодавства всіх правових країн світу, він є, поряд із народженням і смертю, громадянським станом. А далі, дивна річ, основний правовий акт, що регулював у радянські і пострадянські часи сімейні відносини – Кодекс про шлюб та сім'ю – не містить навіть визначення поняття «шлюб» у строгому розумінні. Тут лише зазначається (стат. 2) що «цей Кодекс встановлює порядок і умови одруження, регулює *особисті і майнові відносини*, які виникають в сім'ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, *відносини, які виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дітей на виховання*, порядок і умови припинення шлюбу, порядок реєстрації актів громадянського стану [Сімейний кодекс України, 2008, ст. 441]. Втім зібраних даних, на наш погляд, цілком достатньо для того, щоб зробити єдиний прийнятний висновок: цивільний шлюб є інституцією винятково правовою, через яку держава врегульовує, в першу чергу, майнові і суміжні з ними аспекти, пов'язані із спільним проживанням своїх громадян, задля запобігання чи «цивілізованого» вирішення можливих в цій сфері суперечок. Іншими словами, це – своєрідна «правова статистика» держави щодо певного стану своїх мешканців на їхньому шляху від народження до смерті, статистика, яка, вочевидь, до істинного духовного стану цих громадян не має жодного відношення. І, напевно, в цьому контексті не треба уводити себе в оману, читаючи у зазначеному Кодексі про «побудову сімейних відносин на почуттях ... взаємної любові, дружби і поважання всіх членів сім'ї», про «піклування батьків про фізичний, духовний, моральний розвиток» дітей (стат. 1) [Сімейний кодекс України, 2008, ст. 441]. Як уже зазначалось, у «будівників комунізму», які панували під час становлення й законодавчого закріплення зазначених правових засад, був свій «моральний кодекс» та своя «віра».

Звичайно, ми повинні зважати на той важкий тягар, який випав на долю Церкви Христової на теренах колишнього Радянського Союзу у ХХ ст. В умовах, по суті, безперервного і всеосяжного гоніння на православну віру,

щонайменше подвійного тиску на духовенство та церковний народ з боку спеціальних державних та партійних установ, наша Церква повинна була всіляко піклуватися про сучасне та майбутнє життя своїх членів. З огляду на це і з точки зору церковної ікономії, треба визнати абсолютно виваженою й прийнятною ту зміну свого відношення, зокрема, до шлюбних відносин, яку Церква вимушена була зробити задля того, щоб запобігти фактичному руйнуванню особистого життя багатьох своїх вірних. Але Церква зробила це далеко не одразу. Вже згаданий вище декрет Раднаркому викликав відповідну негативну реакцію Помісного Собору Російської Православної Церкви, що відбувався у той час у Москві: цей Собор прийняв рішення не визнавати положень цього декрету стосовно права державних органів розривати церковний шлюб [Київський І., прот., с. 142]. З цього випливає, що таким чином Свята Церква підтвердила недоторканість церковного шлюбу і повну його незалежність від будь-яких світських державних установ. Зміни сталися вже потім, коли стало зрозумілим, що «влада темряви» охопила країну на довгі роки. Адже добре відомо, що один факт церковного вінчання шлюбу (а тим більш, без державної його реєстрації), якщо він ставав відомим «компетентним структурам» чи просто «активістам» будь-якого рівня, міг призвести до катастрофічних наслідків для суспільного життя віруючого: виникали проблеми з працевлаштуванням, доступом до освіти, соціальних пільг тощо. Зважаючи на це, Церква встановила правило, згідно якого державна реєстрація шлюбу повинна була передувати його церковному вінчанню, а ті подружжя, що все ж таки хотіли повінчатись, намагались зробити це таємно.

Насамкінець, нам видається необхідним навести висловлювання про неприпустимість цивільного шлюбу (звичайно ж, для тих, хто вважає себе віруючими) відомого російського філософа В. Соловйова. «В області статевої любові, – пише він, – протиприродним для людини є не тільки всяке безрозборне... задоволення почуттєвих потреб, на зразок тваринного... але також недостойними людини і протиприродними є й ті союзи поміж людьми різної статі, які укладаються і підтримуються тільки на засадах цивільного закону, виключно для цілей морально-суспільних з усуненням або при бездіяльності власне духовного, містичного начала в людині» [Рафаил (Карелин), архим., 1991, с. 43–44].

Сьогодні суспільство чекає від Церкви того поштовху, що дасть змогу оживити в свідомості людей правильне відношення до сімейних цінностей. Нерідко чуємо нарікання на те, що хоча в Церкві є багато повчань святих Отців, проповідей, наукових статей, але все ж дуже мало практичних порад для сучасної людини. З цим можна не погоджуватись, але суспільство дійсно потребує від Церкви більш доступної живої мови, більшої уваги до сімейних проблем, більше практичних порад для поліпшення духовно-морального клімату всередині сім'ї.

«Сім'я – це великий дар, який Господь дав людині, плодом якого є народження дітей. Кожна дитина прагне народитися в сім'ї, в якій тато і мама люблять одне одного. Якщо дитина відчуває, що її не хотіли, то вона зранена протягом свого життя. Коли люди люблять одне одного, то допомагають одне одному виховувати дітей, дбають одне про одного. Коли ми маємо поруч людину, яка нас любить, – це найкращий спосіб бути впевненим у завтрашньому дні і впевнено крокувати в майбутнє. Сім'я – це бути разом і відчувати, що ми є одним цілим.» [Феофан Затворник, святит., 2006, с. 19].

3.2. Питання про гендерну рівність та одностатеві сім'ї

В ХХ ст. після т.зв. «сексуальної революції», ... сфера шлюбу і взаємин чоловіка і жінки перестала бути таємницею, з неї було знято покрив, що приховує все, що відбувається тут. На щастя, знищити традиційні ідеали сім'ї та шлюбу повністю не вдалося [Смирнов Д., прот., 2002, с. 17]. Молодіжні революції 60-их років проголошували абсолютний індивідуалізм, так звану сексуальну революцію, тобто дозволеність і навіть законність різних статевих збочень, насамперед, гомосексуалізму; законність і бажаність позашлюбного статевого життя, культ наркотиків і психоделічної музики. На прапорах цього руху була написана безмежна свобода – свобода анархічного індивіда. Самовираження – часто на межі і за межею ексгібіціонізму – стало основним стимулом і метою діячів цього руху. Під впливом цього й подібних йому рухів

змінюється парадигма західної свідомості, а разом з ним і правова парадигма. Перш за все, практично легалізується гомосексуалізм, який до середини ХХ ст. в багатьох країнах Заходу був кримінальним злочином.

В дореволюційні часи виховання дітей було релігійним, що сприяло їхньому моральному становленню й утвердженню в християнських чеснотах. Як відомо, в ті часи юнаки й дівчата навчались в окремих навчальних закладах. Це був єдино вірний підхід до надзвичайно важливої справи освіти й виховання, бо юнаки і дівчата мають неоднакову психологію й по-різному сприймають знання. Але ще важливішим було те, що молоді люди в більшості випадків не втрачали скромності й цнотливості. Окремі випадки порушення моралі суворо засуджувались суспільством, що, наприклад, зображено у творі Тараса Шевченка «Катерина». Цікавим у цьому відношенні є явище дореволюційних вечорниць, на яких молодь розважалась, і дівчата, крім того, ще й працювали: пряли пряжу. Вечорниці могли продовжуватись усю ніч, і хлопці мали змогу вибрати собі майбутніх дружин, спостерігаючи за їхньою роботою та поведінкою. Але існував суворий закон, який мав моральний характер: якщо дівчина дозволяла комусь спокусити себе, – це було для неї ганьбою на все життя; іншим дівчатам заборонялось спілкуватися з нею, а юнак, що допустився такого вчинку, зобов'язаний був одружитися з нею [Київський І., прот., 2005, с. 162].

Уведення після революції практики спільного навчання мало різко виражені негативні наслідки: дівчата втратили сором'язливість та жіночність, їхня психіка набула ознак чоловічої, а, загалом, більша частина молоді втратила цнотливість. Такі поняття як любов, свобода завжди були наповнені християнським змістом, а в наші часи в них вкладається зовсім інше поняття. Достатньо з'єднати два слова – свобода і любов щоб утворилось словосполучення, яке християни розуміють як блуд, а сучасний світ – як одно з досягнень демократії.

Сучасна шкільна програма виховує в дітях тотальну безсоромність; замість навчання правилам моралі й поведінки підлітків навчають тому, як запобігати небажаній вагітності; фізіологічний, підхід до статевого виховання полягає в

намаганні узаконити беззаконня. Він заснований на понятті, що статеві стосунки не обмежуються рамками сім'ї, а стають реальністю для більшості молодих людей ще до прийняття шлюбу. Якщо це так, то про сім'ю мова вже не йде – все зводиться до сексуальної психології та атрибутики. Результатом стало усування поняття сім'ї як основи майбутнього життя молоді. Ігноруються й сім'ї, в яких вони зараз живуть і виховуються, ігноруються думки і вплив батьків у сфері статевого виховання, що виявляється у пропаганді засобами масової інформації вседозволеності і «безпечного сексу»

Сексуальна розбещеність, що стала звичайною й повсякденною, пов'язана і з новим відношенням до смерті, яка постійно присутня на телеекранах. Смерть перестає бути таїнством і тією кульмінаційною межею людського життя, яка дає людському існуванню нове тлумачення. Вона стає для людини звичайним повсякденним епізодом, а майже анатомічне знайомство з її механізмом, що вбиває всякий натяк на існування душі, перетворює її в звичайне явище. Наслідком цього є бездушність нової людини та омертвіння її серця, що завжди з'являється на фоні розгулу пристрастей. Сучасна людина в більшості випадків не любить, – вона навіть перестала вірити в те, що існують чисті й високі почуття любові, а – «займається сексом». Плотська розбещеність розтліває людину, послаблює її волю, притягує до більших і частіших порушень 7-ї заповіді. Голос почуттєвості не може бути задоволений шляхом лише самого задоволення тілесної похоті, він постійно вимагає нових насолод. Церква роз'яснює це тим, що душа людини ненаситна: подібно до того, як нестриманість у їжі спричиняє таку хворобу як ненажерливість, так і надмірне задоволення плотської похоті шукає нових, гостріших способів своїх проявів. Сама того не помічаючи, людина стає рабом плотської пристрасті. Організм людини від тілесної нестриманості руйнується, з'являються наслідки цього у вигляді різних хвороб, послаблення пам'яті і волі. Все це апостол висловив словами: «Уникайте блудодіяння: всякий гріх, що його чинить людина, є поза тілом, а блудник проти власного тіла грішить» (1Кор. 6: 18).

Тілесний потяг підтримує зв'язок до тих пір, доки він в достатній мірі ще не задоволений. Як тільки фізичне бажання задовольняється, відношення до

його об'єкту відразу ж змінюється і сама палка пристрасть змінюється на цілковиту байдужість, а іноді й ненависть. В цьому сенсі можна сказати, що пристрасть і тілесні побажання принижують того, до кого вони направлені, бо головне в людині – та духовна основа, яка робить її особистістю в повному сенсі цього слова. Тут немає дійсної любові до людини: люблять по суті не людину як якусь особистість, а свій особистий стан, сам потяг. За висловом св. Іоана Золотоустого, «розпуста виникає ні від чого іншого, як від нестачі любові» [Іоан Золотоуст, свят., 2012, Т.11. ч.1, с. 340]. За словами прот. В. Зеньковського, позашлюбне статеве життя є торжеством чистої сексуальності, яка є протилежною духовній стороні, зокрема, – тій радості і творчій силі, яка з'являється від почуттів любові. На це вказує соціальне знання, психопатологія, такі категоричні вказівки моральної й релігійної свідомості [Зеньковский В., прот., 2001, с. 35].

Секуляризація суспільства призвела до глибоких і корінних змін у свідомості людини. Багато молодих людей, отримавши безрелігійне виховання і маючи слабку волю, бояться приймати шлюб, бо утримання сім'ї – справа нелегка й відповідальна. Крім того, при сучасному падінні моралі вони вважають, що можна задовольняти свої інстинкти відомим шляхом, який не покладає на них ніяких зобов'язань. Посилання на „дороге” життя не може бути виправданим, бо в більшості випадків ухилення від шлюбу можна пояснити небажанням працювати, приймати на себе сімейні турботи та схильністю до морально-порочного життя. Часто шлюби укладаються не по любові, а внаслідок «закоханості»; нерідко уже в немолодому, і навіть у похилому віці чоловіки залишають своїх дружин і одружуються на молодих жінках, або ж живуть у так званому «громадянському шлюбі». Останнє з точки зору Церкви є блудом і порушенням 7-ї заповіді, за що канони приписують на довгий час відлучати від причастя Св. Таїн. За словами одного священника, стало звичним – не говорити про гріхи проти цієї заповіді, немовби це й не відноситься до сповіді; багато з тих, що мають незаконні стосунки, і не згадують про них, доки не запитаєш, вважаючи це справою цілком природною [Ельчанинов А., свящ., 1990, с. 26].

Для людини, що втрачає ціломудреність, стає страшним тихе сімейне житло, один вигляд його викликає в серці гострий хворобливий докір або відразу; така людина стає для сім'ї членом ненадійним, некорисним, і навіть небезпечним. Так сім'я, Богом благословенна, через негідну поведінку людини, перетворюється в місце, де члени її страждають, не можуть терпіти одне одного, бо шлюб їх не тішить, не полегшує життя, а навпаки, стає тяжким ярмом.

Таким чином, духовна криза підточує основи сім'ї й позбавляє її того, що може зміцнити і згуртувати її, а саме – почуття взаємної духовної єдності й усвідомлення вищого призначення життя людини на землі. Статеві інстинктивні побажання створюють не шлюб, а тільки біологічне з'єднання; з такого з'єднання виникає не сім'я, а елементарне сумісне проживання кількох людей (дітей і батьків) [Ильин И., 2001, с. 40–41]. Священна сутність сім'ї не знаходить визнання і поваги в людських душах: сім'єю не дорожать, її не бережуть, її не будують. Порушення людьми закону Божого про шлюб, про його нерозривність, призводить до страждань ще в цьому земному житті й відповідальності на Суді Божому.

Морально-релігійний занепад європейській цивілізації породив сексуальну революцію, причиною якої стала секуляризація суспільства та обезцінення християнської моралі. В сучасному суспільстві широкого розповсюдження набрав гомосексуалізм. Сьогодні під виглядом захисту прав представників так званих «сексуальних меншин» суспільству нав'язується думка про те, що гомосексуалізм є не статевим спотворенням, а лише однією з можливих «сексуальних орієнтацій»; вважається навіть, що можливі гомосексуальні шлюби, які повинні отримати рівні права зі звичайними шлюбами. На підставі того, що гомосексуальний потяг начебто викликаний природними нахилами, протестантські церкви вже дозволили вінчати такі пари. Але до цього часу нікому з учених не вдалося довести факту такої природженої обумовленості гомосексуалізму [Бажан В., 2002, с. 116]. «Різноманітні спотворення статевого інстинкту, які досліджують психіатри, – пише В. Соловйов, – є лише диковинним різновидом загального і всюдипроникного спотворення цих

взаємовідносин поміж людьми, – того спотворення, яким підтримується й увічніюється царство гріха і смерті» [Солов'єв В., 1995, с. 44]. В Біблії говориться, що за гріховні протиприродні стосунки поміж чоловіками Бог знищив цілі міста – Содом і Гоморру (Бут. 19). В інших місцях старозавітних книг містяться суворі попередження про недопущення цих гріхів та тяжкі покарання за них: «Якщо хто ляже з чоловіком, як з жінкою, то обоє вони зробили мерзотність: нехай будуть віддані на смерть» (Лев. 20: 13); Бог велить євреям знищувати амалікітян, хананеїв та інші народи, які допускали кровозмішення, перелюб, людські жертвоприношення, гомосексуалізм та скотоложство: «всі ці мерзоти робили люди цієї землі, і опоганилась земля» (Лев. 18: 27).

Ап. Павло називає такі протиприродні стосунки «ганебними пристрастями», за яку чоловіки отримують «належну відплату» (Рим. 1: 26–27); він же пише: «Не обманюйте себе: ні блудники... ні мужеложники Царства Божого не успадкують» (1Кор. 6: 9–10). Як відомо, СНІД та безліч різних венеричних хвороб і є ще в земному житті тією відплатою, що рано чи пізно знаходить свої жертви.

Саме відносини людини, чоловіка або жінки, з Богом завжди передаються в образах шлюбної любові [Троицкий С., проф., 1996, с. 124]. Про це відомий сучасний богослов Х. Яннарас писав: «Також не випадково, що відносини між Богом і людиною (відносини, переважно є проявом особистісної іпостасі) завжди мислилися в образах еротичних відносин між чоловіком і жінкою. За невірність Богу і ідолопоклонство пророки звинувачують «Дочку Сіону» (Ізраїль) у перелюбстві (Єр. 13: 27), в тому, що вона збезчестила свій шлюб з Богом (Ос. 2, 23) і своє звання «коханої» Божої (Рим. 9, 25). Стосунки Бога зі Своїм народом, з кожним з його членів, представляють собою таїнство шлюбу, таїнство любові: в цьому єдине пояснення (принаймні, для церковної екзегези) того факту, що відверто еротична поема, "Пісня пісень", була включена до складу книг Старого Завіту» [Яннарас Х., 2003, с. 158].

Сьогодні в науково-дослідницькій літературі, і у навчальних посібниках ВНЗ, і навіть, часом, у шкільних підручниках вже присутня думка про рівну

нормативність гомо- і гетеросексуальних орієнтацій (т.зв. – гендер). При цьому в суспільстві у пострадянських країнах досить поширеним залишається негативне ставлення до гомосексуалізму. Тим не менше, цілком очевидно, що вплив західної культури буде змінювати цю ситуацію. Тож, з огляду на болючі реалії сьогодення з поступовою легалізацією й намаганням узаконити беззаконня, цілком виправданим здається звернення до такої сокровенної теми, як християнське подружжя і одностатеві союзи, як його гріховне спотворення.

Сьогодні прийнято вважати, що в усьому Старому і Новому Завіті до місць, які прямо стосуються гомосексуалізму, можуть бути віднесені лише шість текстів (Бут. 19:1-26; Лев. 18:22; 20, 13; Рим. 1:26-27; 1 Кор. 6:9-10; 1 Тим. 1:9-11). Однак слід відразу ж зазначити, що у всіх цих текстах йдеться виключно про гомосексуальну поведінку. Всі спроби знайти в Біблії уявлення про гомосексуальну орієнтацію слід визнати безуспішними.

Серед них особливої уваги заслуговує (Рим. 1:26-27, 32): «За це і віддав їх Бог ганебним пристрастям: жінки їхні замінили природне єднання на протиприродне; так само і чоловіки, облишивши природне єднання з жіночою статтю, розпалювалися похіттю своєю один до одного, чоловіки на чоловіках сором чинячи, одержуючи в собі самих належну відплату за свій блуд... Вони знають праведний суд Божий, що хто чинить так, вартий смерті; однак не тільки самі таке роблять, але й тим, що роблять, сприяють».

Наведемо богословське обґрунтування негативної оцінки гомосексуалізму, яку систематизує свящ. В. Лозовицький, реконструюючи думки апостола Павла: «По-перше, він недвозначно кваліфікує як чоловічі, так і жіночі гомосексуальні практики як розпусту, нечистоту та скверну. По-друге, ці практики іменуються протиприродними, тобто такими що йдуть проти природи. По-третє, і це головне, сама поява гомосексуалізму трактується як наслідок відокремлення людини від Бога. Павло прямо говорить, що гомосексуалізм – це Божественне покарання за відмову людини поклонитися своєму Творцеві» [Лозовицький В., свящ., 2013, с. 17, с. 18].

Павло підкреслює, що відпадиння людини від Бога призводить до спотворення природного порядку речей. Джерелом цього спотворення стає

хібний розум (грец. - ἀδόκιμος νοῦς, слов. – «неискусен ум»). Тобто, в результаті богозалишеності в людині починається процес внутрішнього духовного розкладання, коли вона перестає усвідомлювати природний моральний закон. З цієї точки зору протиприродна сексуальність є спотворенням встановленого Богом порядку речей і як така заслуговує однозначного засудження. Таким чином, причину появи гомосексуалізму апостол Павло вбачає у псуванні людської природи, яка сталася внаслідок гріхопадіння. Відпадиння людини від Бога призводить до гріховної хвороби всього матеріального світу. Хворий і людський ум. Він втрачає здатність розрізняти добро і зло, перестає відрізняти природне від протиприродного. У результаті людина починає творити непристойне [Лозовицький В., свящ., 2013, с. 17].

«На мій погляд, – пише прот. Г. Каледа, – сьогодні Православна Церква повинна, по-перше, дати ясну богословську оцінку феномену гомосексуальності у світлі новітніх наукових досліджень, а, по-друге, приділити особливу увагу виробленню концепції пастирського піклування про людей, схильних до гомосексуалізму. У цьому плані нам можуть допомогти напрацювання католицьких вчених. Тим не менше, в пошуку православного богословського осмислення феномену гомосексуальності ми повинні прагнути до уважного прочитання східної святоотцівської спадщини, яка зберігає багатий матеріал для подальшого розвитку християнської антропології» [Каледа Г., прот., 1998, с. 153].

Таким чином, створивши людину як чоловіка і жінку, Творець тим самим і вклав особливий промислительний сенс подружжю, щоб ціломудренно долаючи розділення на статі, чоловік і жінка в єдності духовно-тілесній, з аскетичним досвідом та подиву душі приходили до пізнання Божественної освячуючої любові і так здобували багатство божественного освячення і преображення у сім'ї, перейти від боротьби тимчасового до єдності духовної сили і слави майбутнього віку.

Отже, Православна Церква вважає, що боговстановлений шлюбний союз чоловіка та дружини не може бути зрівняним зі спотвореними проявами

тілесної похоті. Протиприродні стосунки чоловіків із чоловіками та жінок із жінками є гріховним пошкодженням людської природи, що може бути подолано з допомогою Божою внаслідок щирого розкаяння й усвідомлення вищої цілі людського буття.

«До свободи ви покликані, браття, тільки щоб свобода ваша не стала приводом для догоджання плоті, а любов'ю служіть один одному» (Гал. 5:13)

3.3. Сім'я перед викликами глобалізованого світу та секуляризованого суспільства

Відпадиння суспільства від Церкви та цінностей християнської культури, втрата віри і пов'язаних з нею норм християнської моралі призвело до появи нових вчень, що прагнули нав'язати людині нову свідомість та відношення до сімейної моралі. Ще в XIX ст. на матеріалістичному ґрунті з'явився так званий «соціалістичний антиномізм», за яким відкидалось значення встановлених Богом у людському суспільстві порядків. Це вчення проповідувало емансипацію тіла, тобто повну свободу в задоволенні тілесних інстинктів і побажань. Проголошуючи так звану „свободу любові”, воно трактує шлюб як шкідливу і непотрібну установу, а пристрасті вважає корисними, законними і чистими. Статеві інстинкти не потрібно стримувати, бо щирість шлюбних стосунків підтримується лише взаємною пристрастю подружжя; там, де пристрасті згасають, шлюбне життя неможливе, і в такому випадку необхідний новий партнер [Київський І., прот., 2005, с. 205].

Така логіка при матеріалістичному світогляді є природною: життя одне і необхідно насолоджуватись ним, тим більше, що суспільство не осуджує таку поведінку, наділивши людину свободою, яку воно розуміє по-своєму. “Сексуальне розкріпачення”, що почалося наприкінці XIX ст., мало знайти якийсь вихід: або покаяння, або виправдання, яке й з'явилося в теоріях З. Фрейда. А содомо-гоморська стихія, що охопила світ наприкінці XX ст., знайшла для себе виправдання в теоріях “сексуалізму”, що оголосили його

нормою людської поведінки. З цього можна зробити висновок, що псевдоідеї та теорії, що претендують на істинність, виконують суспільну функцію обґрунтування і виправдання гріха [Кімел М., 2003, с. 108].

Подібні вчення принесли рясні плоди. Відомо, що після жовтневої революції деякий час відкрито проголошувалась повна свобода аморальної поведінки; існував навіть заклик на зразок: “комсомолка не може відмовляти комсомольцю” та принцип келиха води: як людина не уникає пити коли їй заманеться, так вона не повинна й відмовлятися від бажання задовольнити плотську похоть будь-з-ким.

XX ст. мало два грандіозних проекти по створенню загальнолюдського гомункулуса [Кравець В.П., 2005, с. 141]: перший – це «надлюдина» германського націонал-соціалізму, другий – це будівник комунізму часів радянського інтернаціоналізму «гомо-советікус».

Богоборчий комуністичний режим з його відкритою демонізацією незмінно користувався готовими, але до невпізнання спотвореними формами церковного життя. Державний марксизм-ленінізм складав свої «догмати» і «канони», а партійний апарат виключав із своїх рядів «еретиків». Можна пригадати «іконостаси» членів Політбюро, «канонізованих» вождів компартії, ритуали прийняття в партію, комсомол і піонери (з обов’язковою умовою бути атеїстом!), ритуальний обмін обручками та ставання на рушник під час реєстрації громадянського шлюбу, демонстрації, що були пародіями на хресні ходи.

Як відомо, найголовнішим завданням цього режиму було виховання радянської людини, – без віри в Бога, без пам’яті про своє минуле, про своїх предків. З цією метою великими тиражами видавались старі і складались нові більшовицькі «писання»: всі мусили конспектувати і вивчати праці «класиків», «діяння» з’їздів та їхні постанови. Так створювалась еkleктична, збірна радянська культура, в якій настійливо звучала тема величчя нової людини, її могутності, людського безсмертя в пам’яті нащадків. Відкидалась усяка думка про гріховність людини, покаяння, безсмертя людської душі та воскресіння.

Наслідки такого «виховання» є жахливими. Успадкувавши від радянських часів обездуховлену свідомість, нова пострадянська культура, услід за марксистами і ленінцями, поставила в центрі світоустрою людину, наділивши її всілякими правами і свободами. І безрелігійна людина повністю використовує цю можливість. Вона на власний розсуд розпоряджається своєю душею, тобто може служити яким-завгодно богам, демонам, має право продати дияволу свою душу, продавати тіло, змінювати сексуальну орієнтацію і навіть статеву приналежність; наостанок, людина може позбавити себе й земного життя. Але все це стало можливим тільки тому, що обездуховлена людина невірною розуміє й використовує великий дар свободи.

Таким чином, людина, що відкинула Бога і боролась з Ним за свою емансипацію й свободу, не тільки не отримала цієї свободи, але майже безнадійно її втратила, віддавши себе під владу „князя світу цього” (Ін. 12: 31) з його диктатурою та заповідями [Николаева О., 1999, с. 222-223]. Нове суспільство давно створило нові стереотипи поведінки людини й не осуджує ті вчинки, які Церква завжди вважала гріхом і причиною руйнації духовності та сім'ї. Навпаки, ті випадки, коли в наш час юнак чи дівчина зберігають дошлюбну цнотливість або ж подружжя живе багато років у мирі й злагоді, не зраджуючи одне одному, викликають подив та піддаються насміханням. Тому вірними є слова одного богослова: «Історія світу свідчить нам про те, що людство – це глибоко хворий організм; він вражений якоюсь страшною недугою, і кожна людина знаходиться під постійним тягарем гріха» [Рафаил (Карелин), архим., 1999, с. 215–216]. Існує парадокс: чим більше гріховна людина, тим вона менше бачить і усвідомлює свою гріховність. Злочинці й порочні люди нерідко вважають себе чесними і порядними людьми. Причина цього – втрата совісті та внутрішня сліпота. В кімнаті, де закриті вікна й немає світла, людина не побачить пилу і бруду; якщо ж їх відкрити, то в променях сонця можна побачити тисячі пилинок. Отже, тільки в світлі благодаті Божої людина може усвідомити, наскільки глибоко вона впала.

В той же час, молоде покоління намагається задовільнити своє природне прагнення «вищого», трансцендентного, використовуючи такі сумнівні засоби,

як східні релігії, наркотики або психоделічні лозунги. Наш вік – не тільки вік секуляризму, він також є часом виникнення нових або відтворення давніх релігій, тобто створення сурогатів релігій, що часто пов'язані зі служінням демонічним силам та розбещеністю. Це неминуче тому, що людина – істота теоцентрична: коли вона забуває або її позбавляють істинного Бога, вона створює неправдивих богів [Мейендорф И., прот., 2002, с. 244]. Нічого нового в цьому процесі немає: забуття Бога веде до спотворення світогляду й занепаду моралі людини. Патріарх Філарет пише про це так: «Після тривалого вихолощування християнської самосвідомості з життя суспільства атеїзмом чимало людей у наш час повертаються до язичницького способу мислення» [Філарет (Денисенко), Патріарх, 2005, с. 335].

Прикладом цього є новітнє вчення «Нью Ейдж». Зважаючи на широке розповсюдження ідей цього вчення серед сучасного суспільства, й особливо молоді, розглянемо його докладніше. Середовищем, в якому почалась його кристалізація, стала молодіжна контркультура 60-х років. Як відомо, її визначальним мотивом був стихійний бунт проти традиційного суспільства, його раціональності, культури і моралі. Це була спроба зробити в суспільстві культурну революцію шляхом різноманітних експериментів по „розширенню” свідомості, в тому числі з допомогою сексу, наркотиків, рок-музики, політичного протесту та містичних культів. З цього спектру головним ферментом контркультури стали наркотики (психоделіки). Психологи Т. Лірі та Р. Альберт, які були вигнані з Гарвардського університету, виступили з ідеєю психоделічної революції, вважаючи, що широке застосування психоделіків дозволить у короткий час радикальним чином змінити існуюче суспільство. За підрахунками Т. Лірі, в період психоделічного буму з наркотиками познайомилось близько 60% американських студентів.

Експериментуючи з психоделіками, Т. Лірі виявив, що вони пробуджують приховані містичні сили психіки. Він намагався оголосити вживання наркотиків таїнством і утворити на цій основі Психоделічну церкву. Але наркотики виявили велику руйнівну силу і психоделічний рух став занепадати. Внаслідок цього Т. Лірі став більше схилитись до східного містицизму. Його

найближчий колега Ричард Альперт звершив паломництво в ашрами Індії і, повернувшись на батьківщину в якості гуру з новим ім'ям Рам Дасса, став широко пропагувати східну техніку медитації.

Ньюейджери розглядають свій світогляд як синтез усього релігійного досвіду світу. Насправді ж, він є «... механічним об'єднанням спрощених ідей і практик, запозичених з різних релігій. Вплив Сходу виявився як прямим, так і опосередкованим – через окультні системи минулого, особливо через праці Блаватської, Ганни Безант, Аліси Бейли та Рудольфа Штейнера» [Фергюсон А., 2000, с. 156].

Подібні методи спотворення людської моралі та спілкування з силами зла відомі здавна. Ісус Христос попереджує: «По плодах їхніх пізнаєте їх» (Мф. 7: 16). Коли людина стає на шлях лжедуховності, її свідомість поступово міняється таким чином, що порожнечу заповнюють штучно створені моделі й теоретичні конструкції – псевдоідеї, що претендують на статус Істини з її вичерпним поясненням світостворення. Але оскільки ці ідеї не мають реальної цінності й заповнюють собою ті сфери людського життя, які, за замислом Божим, повинна одухотворювати віра, то й культура, що виникла на основі цих псевдоідей, насамперед оголосила смертовбивчу війну реальності й заводить людину в пустелю віртуальності. Епідемії наркоманії, алкоголізму та розпусти напряму пов'язані з тим жахливим процесом, який можна охарактеризувати як зомбування людини з допомогою надсучасних технологій, що стало можливим в результаті знищення духовних і моральних цінностей християнської культури.

Отже, слід проконстатувати, що ХХ ст. закінчилось секуляризацією суспільства, з якого витіснена Церква. Це означає, що релігія, як світогляд і як інститут, остаточно втратила свою роль в політичній, соціальній і культурній сферах. Вона стала приватною справою людини. Сучасне суспільство зорієнтовано насамперед на матеріальні цінності. Сьогодні професійна діяльність і соціальний статус людини переважно не залежать від світогляду, релігійної віри, моральних устоїв, талантів і особистих схильностей. Вони залежать від здатності людини ввійти в глобальний економічний розвиток.

«Нехристиянський гуманізм європейської цивілізації провалився. Він втрачає свій вплив на духовно-моральний стан. Причина цього полягає в тому, що безрелігійний європейський гуманізм відкинув Бога, Який є джерелом духовності, і поставив в центр буття людину з її гріховністю; відмовився від християнства, яке ставить на перше місце людської діяльності вічні духовні цінності. Європейська цивілізація, духовно спустошена, покладає надії в третьому тисячолітті на науково-технічний прогрес, який таїть в собі багато суперечливого і небезпечного для майбутнього людства» [Церква і світ на початку третього тисячоліття, 2001. с. 32].

Незважаючи на те, що Церква Христова витіснена із європейської цивілізації, вона все ж таки залишається в ній. Конфлікт між християнством і секулярною культурою триває. Його сутність полягає в тому, що це конфлікт між гріховним світом, що самоствердився, і реальністю Бога і потойбічного буття, – як в індивідуальному плані, так і у космічному, або всесвітньому масштабі. Це зіткнення відбувається у людській свідомості, в душі, а значить, і в суспільній свідомості. Місце Церкви в житті людини і суспільства ніхто не може зайняти, тому що тільки вона єдина може дати відповідь на запитання людини про її відношення до Бога і про її відношення до їй подібних. Тому, будучи викинутою із суспільного життя, релігія залишається в ньому.

Головним завданням церковної спільноти у третьому тисячолітті повинно бути відродження християнської сім'ї. Тільки через християнську сім'ю можна подолати сучасні пороки суспільства, в тому числі й демографічну кризу. Сім'я може стати основою духовного оздоровлення. Для того, щоб створити нормальну сім'ю, треба не тільки турбуватися про створення матеріальних умов для сім'ї, але й виховувати дітей на основі християнської моралі і готувати їх до сімейного життя.

РОЗДІЛ 4. ПРАВОСЛАВНЕ БАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПОДРУЖНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ В СУЧАСНІЙ РОДИНІ

4.1. Шлюб – одвічна чеснота християнського подружнього життя

«Тайна ця велика; я говорю що до Христа і до Церкви»
(Єф. 5:32).

На думку прот. Олександра Шмемана, православне Таїнство шлюбу найкраще можна осмислити в тому випадку, якщо почати з тієї Особистості, Яка завжди стояла і стоїть в самому серці життя Церкви, як найчистіше втілення людської любові і відповідь на любов Божу. Це Марія – Мати Ісуса Христа. Якщо на Заході Її частіше і переважно називають Дівою і споглядають в абсолютній чистоті від „плоті” і плотського, то Православна Церква більше вшановує і прославляє Її як Матір, як Богородицю. В Марії, в Її смиренній відповіді – «Я – раба Господня. Нехай буде Мені за словом Твоїм» (Лк. 1: 38) – виявилась не тільки повнота любові, а й повнота послуху. «Бо тільки тоді, коли всі ми, чоловіки й жінки, відповідаємо Богу в любові й послусі, – тільки тоді ми виконуємо своє людське покликання і переборюємо нашу обмеженість як «тільки» чоловіків і як «тільки» жінок. Адже справжнім чоловіком, царем творіння чоловік стає в тому випадку, якщо він не претендує бути власником творіння, його необмеженим володарем, а в любові та послусі приймає волю Божу про себе. Також і жінка перестає бути «тільки» жінкою в тому випадку, коли, повністю віддаючи себе іншому, і сама стає втіленням радості й повноти життя, стає тією, яку в Пісні Пісень цар уводить в шлюбний чертог зі словами: «Вся ти прекрасна, улюблена моя, і плями немає на тобі» (Пісн. 4: 7) [Шмеман А., протопресв., 2003, с. 86–87].

Заповідь про любов Ісус Христос називає «новою» заповіддю (Ін. 13: 34), хоч, за Його вченням, на ній утверджені закон і пророки (Мф. 7: 12). Критики євангельського вчення вказують на те, що любов є природним почуттям людини і немає підстав вважати, що старозавітна людина чомусь була позбавлена її. Дійсно, ніхто не може відкидати, що любов як природне почуття була притаманна людині й до Христа. В якому ж смислі заповідь про любов

може бути названа новою? Християнська любов до Бога і ближніх заснована на взаємній безмежній любові Бога до людини (Ін. 3: 16).

Отже, людина повинна відповісти на любов Божу і прагнути з'єднання з Господом подібно до того, як гілки прививаються до лози (Ін. 15: 5). Це є метою життя усіх християн і досягається через «життя у Христі», тобто за заповідями Божими. Обоження людини звершується силою Святого Духа, а тому й спасіння, за вченням святих отців, полягає у надбанні Святого Духа і Його благодатних дарів. Найбільшим із цих дарів є саме любов, що об'єднує людей на землі й перейде у вічність, бо Сам Бог є Любов (1Ін. 4: 8).

Гімном цій вищій любові, що має бути поміж людьми, є слова Христа, Який говорить: «Немає більше від тієї любові, як хто душу свою покладе за друзів своїх» (Ін. 15: 13). Саме така жертвна любов повинна бути між чоловіком і жінкою, які, залишивши батьків, мають стати у шлюбі «однією плоттю».

За словами Лосського, любити людину за ті чи інші хороші якості (красу, моральність, розум) неважко, але здатність до такої любові не є особливою заслугою. Безособистий і поверхневий характер такої любові виявляється тоді, коли з'являються якісь недоліки в цій особі. Справжня любов приймає всю людину разом з її недоліками, і чим значніші виявляються недоліки, тим більше загострюється почуття любові, яка стає жертвною [Лосский Н., 1991, с. 184 –185]. Іншим прикладом можуть бути випадки, коли хтось із подружжя втрачає здоров'я або навіть стає нездатним обслуговувати самого себе, але інша особа продовжує любити, жертвує собою заради того, щоб хвора людина не страждала, не почувалась самотньою. Це і є та євангельська любов, згідно з якою християнин глибоко усвідомлює, що всі люди створені за образом Божим і кожна людина призначена для блаженства у вічності.

Характерні ознаки цієї любові подає св. ап. Павло в своєму Посланні до Коринфян. Ці рядки Послання часто називають новозавітною Піснею Любові [Франк С. Л., 1997, с. 419]. За словами апостола – знання мов, пророцтво, земна мудрість, віра й дар чудодіяння, роздача всього майна – нічого не варте без любові. Така християнська «любов довготерпить, милосердствує ...не заздрить ...не вихваляється, не пишається, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається,

не замишляє зла, не радіє з неправди, а радіє істині; усе покриває, всьому йме віру, всього сподівається, все терпить ...ніколи не минає» (1 Кор. 13: 1-8).

Життя за вказаними принципами є, безперечно, головною умовою сімейної згоди і щастя. Всі сімейні неприємності стаються внаслідок взаємної непоступливості, немилосердя, жорстокості, егоїзму, гнівливості, нетерпіння, неправди, що й осуджується Святим Писанням. Людині притаманно найбільше від усе любити саму себе. Тому апостол в Посланні до Єфесян використовує цю якість людської природи щоб вказати чоловіку й на ще одну спонуку любити свою дружину. Він наголошує, що «хто любить свою жінку, любить самого себе» (Єф. 5: 28). Тільки при взаємній самопожертві може бути виконана древня заповідь, що була дана першим людям (Бут. 2: 24).

З'єднане шлюбним союзом християнське подружжя повинно прагнути взаємного удосконалення і спасіння; взаємною любов'ю воно спонукає одне одного до щиросердного виконання заповідей Божих. «Сім'я, – пише святитель Григорій Богослов, – більше прив'язує до Бога, бо має більше причин звертатися до Нього... Хто зобов'язаний піклуватись про милу дружину й дітей, той перепливає ширше море життя, бо йому необхідна більша допомога Божа, і він сам взаємно більше любить Бога» [Київський І., прот., 2005, с. 172]. Преп. Дорофей так роз'яснює причину зміцнення любові між людьми та їхнього відчуження. Земний світ він зображає у вигляді кола, в центрі якого – Бог; радіуси, тобто прямі лінії, що спрямовані від кола до центру, є шляхом людського життя. І наскільки люди наближаються до центру кола, тобто до Бога, настільки вони наближаються й один до одного; так само необхідно розуміти й про віддалення [Сокровищниця духовної мудрости., 2003, Т.2., с. 94–95].

Хвилюючими, сповненими батьківської любові і тепла є слова настанови св. Іоана Золотоустого, якими він радить звернутись чоловіку до дружини в своїй бесіді на Послання до Єфесян: «Земне життя коротке й ненадійне; якщо ж сподобимось прожити це життя, догодивши Богу, то будемо перебувати вічно і з Христом, і одне з одним у великій радості. Я передусім віддаю перевагу твоїй любові... Нехай же не буде у нас ніякої причини для незадоволення. ...Для мене (сімейна згода) – найдорожче. Повчай свою дружину, – продовжує святитель,

що найстрашнішим є у житті – прогнівляти Бога» [Іоан Золотоуст, свят., 2012, Т.11. Ч.1, с. 180-181].

Таким чином, сімейне подружжя є союзом чоловіка і дружини, який має підґрунтя в моральній природі людини, в живому почутті любові. І якщо любов, за євангельським вченням, є основою християнської моралі, то сім'я є школою святої, терпеливої й самовідданої любові.

Для збереження та зміцнення її необхідне взаємне удосконалення, яке полягає у боротьбі з гріховними вадами, і сімейне середовище є найбільш сприятливим для цієї мети. В сім'ї людина невимушено відкриває свої почуття, а при сторонніх вона приховує свій внутрішній світ. У суспільному житті, наприклад, людина, почувши що-небудь недобре про себе, стримується, приховує свій збуджений стан, намагається видаватись чемною й порядною. Гріховні порухи її духу залишаються прихованими; вона живе показною своєю стороною, а не внутрішньою. В сім'ї ж вона не може приховати свого дійсного стану, а виявляє свою недосконалість в словах і діях перед іншими та сама перед собою. Отже, людина – при правильному відношенні до себе й до питання про своє особисте спасіння – краще може з'ясувати для себе, що в ній є гріховним і що віддаляє її від інших членів сім'ї. В атмосфері сім'ї можна краще і зручніше боротися зі своїми гріхами й недоліками, бо в сім'ї ми не соромимось бути й щоденно виявляти себе такими, якими є насправді, тобто показувати своє справжнє обличчя. Доброчесне християнське життя в сім'ї навчає людину володіти своїми почуттями, відкидати все негативне і утверджувати все добре і сприятливе для сімейного благочестя. Це важливо ще й тому, що всяка перемога в душі над гріхом подає радість, підносить силу сім'ї, ослаблює зло і полегшує тяготи життя [Вениамин (Мілов), еп., 2002, с. 24–25].

Очищення й удосконалення людини відбувається внаслідок її літургійного спілкування з Богом. Ця Служба, за словами прот. Степана Ярмуса, є Таїнством освячення людини, яка «...покірно – в почуттях вдячності, уповання, любові – повна блаженного передчування, літургійно проектується до Самого Бога; Бог любовно проектується в серце людини, очищує її почування, оздоровляє її й остаточно освячує. Цілісна, тобто ціломудрена любов подружжя сприяє взаємному духовному удосконаленню на основі

спільності поглядів, думок і бажання жити згідно з волею Божою. Це не означає, що подружжя уникає тілесних стосунків: шлюб благословенний Богом. Але головне місце в житті подружньої пари відводиться духовній складовій, тобто перевага віддається вищим цілям, – піклуванню про спасіння душі. При цьому їхня тілесна близькість посідає роль другорядну, таку, що доповнює цілісну любов між подружжям» [Труханов М., свящ., 2002, с. 31].

Саме слово «ціломудреність» означає цілісність, добродетель, чистоту душі й тіла. Ціломудрена любов, на якій заснований християнський шлюб, означає, за прямим смислом слів Святого Писання, відносини однієї “цілісної” людини до такої ж іншої. Цим відрізняється ціломудрена любов від пристрасті й тілесних потягів, що тримаються лише на нижчих сторонах людської природи, немовби окремо взятих. Ціломудреність, в перекладі з церковно-слов'янської мови, означає ціле, здорове, неушкоджене міркування, тобто здоровий стан думок і почуттів.

В цьому своєму значенні вона не обмежується областю одного лише статевого життя. Душа ціломудрена є та, на якій не залишив свого згубного сліду гріх, чи то буде гріх в області статевих почуттів, чи гріх гордості, чи гріх користолюбства і т. ін. Всяка гріховна думка, з якою наша душа свідомо й добровільно з'єднується, вже порушує ціломудреність душі.

Отже, бути ціломудреним в повному й істинному значенні цього слова, означає оберігати свою душу від усякої гріховної нечистоти, і навіть від усякої гнилої й нездорової мрійливості. Звичайно, людина не може прожити й одного дня без того, щоб не грішити думками, словами й ділами, але якщо вона бореться з власними гріховними пристрастями, то їй неодмінно подається Божа допомога для подолання гріха; духовна бездіяльність і байдужість до свого спасіння, навпаки, підсилює гріховний напрямок думок та різні пристрасті. Якщо неціломудреність тілесна чи душевна, прихована – призводить до розладу гармонійної цілісності людини й навіть заперечення існування самої любові, то «від ціломудреності, за словами св. Іоана Золотоустого, – народжується любов, а від любові – незлічимі блага» [Іоан Золотоуст, свят., 2010, Т.7.Ч.2, с. 211].

Священним обов'язком кожного з подружжя є бекорислива любов і повага одне до одного. Життя складається із багатьох, здавалося б, дрібниць, але для віруючої людини дрібниць не може бути, бо кожний недостойний вчинок є гріхом, що може призвести до не передбачуваних наслідків. Роздратованість, гнівливість і нестриманість є великим злом у сімейних стосунках. І словом, і поглядом можна поранити будь-яку людину, а якщо образа наноситься від найближчої людини, то вона є дуже болючою й такою, що руйнує цілісність сімейного життя. Іноді комусь із подружжя здається, що в деяких випадках почуття гніву й обурення є справедливими, але любов не дає права брутально поводитись з тим, кого любиш. Про це необхідно пам'ятати і в стосунках зі своїми дітьми та родичами. Ніжність і увага, щирість і теплі почуття, а особливо взаємна щиросердна молитва до Бога про виправлення тих чи інших недоліків і вад будуть мати бажані наслідки і сприятимуть порозумінню та зміцненню подружньої любові. І навпаки: сама сильна любов буде слабшати від найменших щоденних докорів, гніву та дратівливості.

Необхідно уникати непорозумінь та відчуження, які, з'явившись, будуть збільшуватись та віддаляти подружжя одне від одного. Виникло якесь непорозуміння? Байдуже, хто винний, важливо не залишатись довго у цьому роздратованому стані, не наполягати на своїй «правді», а примиритись. «Сімейні свари не вщухають у сім'ї, коли у подружжя бракує розсудливості, а ще більше – від небажання обдумати ситуацію, яка склалася», – пише Патріарх Філарет [Філарет (Денисенко), Патріарх, 2000, Т.2, с. 152]. Особливо треба боятись того, щоб не таїти в душі почуття гніву і помсти. Тому в християнських сім'ях, згідно з настановою Євангелія (Мф. 5: 22-24; Єф. 4: 26) є побожний звичай після вечірньої молитви прохати прощення за минулий день.

Подружжя християнська любов є прихильністю однієї душі до іншої, взаємним потягом сердець, що знаходять одне в одному своє доповнення. Вона є основою взаємної відданості, дружньої довіри і поваги. Цю любов ще більше скріпить дитина, яка буде для них бажаною як плід любові двох сердець. Апостол Павло настановляє, що обов'язковою нормою християнського шлюбу повинен бути «шлюб у Господі» (1Кор. 7: 39; 11: 11). Зворушливо описує християнський шлюб Тертуліан: «Яким же приємним повинно бути з'єднання двох сердець в однаковій надії, служінні та вірі! Воістину їх двоє в одній плоті:

де одна плоть, там і один дух. Вони разом моляться, разом прихиляють коліна, разом постять, взаємно схвалюють і підтримують одне одного; вони рівні в Церкві Божій, і на Трапезі Божій» [Сокровищница духовной мудрости., 2003, Т.2, с. 343–344]. Святитель Іоан Золотоустий звертає також увагу на те, що збереження ціломудреності для сімейної людини є легким і тому вона повинна боротись з іншими пристрастями: користолюбством, прагненням до задоволень та влади [Іоан Золотоуст, свят., 2012, Т.11. Ч.2, с. 110].

Впродовж сімейного життя, й особливо на його початку можуть виявитись як достоїнства, так і взаємні недоліки та особливості характеру, звичок, темпераменту, смаку, про які інша сторона й не підозрювала. Іноді може здаватися, що неможливо буде примиритися з деякими вадами іншої сторони, а в результаті назриватимуть конфлікти. Але необхідно пам'ятати, що терпіння й любов можуть перебороти все, і тоді життя двох людей зливається в одне життя, – багате духовно, повноцінне і сповнене радості, любові та надії.

Таким чином, за вченням Православної Церкви, сім'я і все що з нею пов'язане: подружні відносини, народження та виховання дітей, життя у вірі та благочесті й любові, – не розглядається в якійсь іншій перспективі окрім шлюбу. Сам же шлюб, як одвічна чеснота християнського подружнього життя, воістину є величним церковним таїнством. У шлюбі відбувається перетворення людини, подолання самотності та замкнутості, розширення, заповнення та завершення її особистості. Протоієрей Іоан Мейєндорф так визначає сутність християнського шлюбу: «Християнин покликаний – вже в цьому світі – мати досвід нового життя, стати громадянином Царства; і це можливо для нього в шлюбі. Таким чином шлюб перестає бути тільки лише задоволенням тимчасових природних спонукань ... Шлюб – це унікальний союз двох істот в любові, двох істот, які можуть перевершити свою власну людську природу і бути з'єднаними не тільки «один з одним», а й «у Христі»» [Мейєндорф І., прот., 2002, с. 207]. Священик Олександр Єльчанинов говорить про шлюб як про «посвячення», «містерію», в якій відбувається «повна зміна людини, розширення її особистості, нові очі, нове відчуття життя, народження через нього в світ в новій повноті... У шлюбі можливо повне пізнання людини – чудо відчуття, дотику, бачення чужої особистості ... До шлюбу людина ковзає над

життям, спостерігає її з боку, і тільки в шлюбі занурюється в життя, входячи в неї через іншу особу. Це насолода справжнім пізнанням і справжнім життям дає те відчуття завершеної повноти і задоволення, яке робить нас багатшими і мудрішими» [Ельчанинов А., свящ., 1990, с. 107].

4.2. Воцерковлення сімей та родинного життя

Термін «воцерковленість» має декілька значень. Воцерковленням у Православ'ї називається релігійний обряд, заглиблений у традиції Старого Заповіту, коли немовля на сороковий день після народження приносили до храму. Чин воцерковлення передбачає, що дитина стає членом Церкви. Обряд містить як особливі молитви для матері, якій після пологів дозволяється брати участь у сакраментальному житті Церкви, так і молитви для немовляти, над яким звершилося Таїнство Хрещення. Неканонічне вживання терміна «воцерковлення» стосується поступового уведення в основи віри та благочестя (катехизація) дорослої людини, яка збирається прийняти таїнство Хрещення (а в наш час найчастіше вже хрещеної в дитинстві). Також воцерковленими називають православних, які не просто хрещені у Православній Церкві, але й ведуть повноцінне церковне життя. Отже, друге значення цього терміна пов'язане з процесом поступового входження людини «у стихію церковного життя» (О.І. Осіпов). Бути воцерковленим означає бути членом Церкви Христової та бути з її Главою – Христом, ясно розуміти ціль християнського життя – спасіння душі, джерелом якого є сам Бог. Така людина розмірює свої думки та вчинки за Євангелієм та Священним Преданням Православної Церкви. Процес воцерковлення людини вимагає значної перебудови зовнішніх ознак життєустрою, адже регулярне відвідування богослужінь (мінімум раз на тиждень – по неділях, згідно з четвертою заповіддю Закону Божого), участь у Таїнствах Сповіді та Причастя, церковна та щоденна домашня молитва, численні пости, читання духовної літератури, паломницькі поїздки тощо як невід'ємні складові церковного життя суттєво змінюють усталені звички й приводять до перегляду пріоритетів. За даними соціологічних опитувань, більшість православних ще не готові до таких докорінних змін: так, більше половини українців вважає себе віруючими православними, але лише менше

третини з них живе церковним життям [Косова О.Ю.]. Можна передбачити, що схожа тенденція сьогодні простежується і в Україні. Зрозуміло, що така адаптація до нових умов буде успішнішою, якщо людина відчуває психологічну підтримку насамперед від свого чоловіка чи дружини, адже на сьогодні переважна більшість православних парафій складається з людей шлюбного віку, які, як правило, свідомо залучаються до церковного життя, будучи дорослими. В «Основах соціальної концепції Української Православної Церкви» підкреслюється, що «єдність віри подружжя, які є членами Тіла Христового, складає найважливішу умову справжнього християнського та церковного шлюбу. Тільки єдина у вірі сім'я може стати «домашньою церквою» (Рим. 16:4; Флм.1:2), у якій чоловік та дружина разом із дітьми зростають у духовному удосконаленні та пізнанні Бога» [Основи соціальної концепції Української Православної Церкви, 2002, с. 43]. Тож, найсприятливішою для сім'ї є ситуація, коли обидва члени подружжя разом проходять шлях воцерковлення, що не може не впливати на сприйняття власного шлюбу як вдалого та виражатися в суб'єктивній задоволеності ним.

Мусимо констатувати із великим сумом і наступні аргументи щодо занепаду інституту сім'ї. Ані передшлюбні науки, ані часто-густо формальне хрещення у немовлячому віці, ані настанови батьків здійснити обряд шлюбу як данину суспільній традиції, ані бажання урочистої помпези в присутності друзів і родини, ані все разом узяте, здається, не здатні вирвати подію сучасного шлюбу з конвейєру церковних «послуг». Спостерігаємо радше спроби окремих парафіяльних священиків повернути таїнство Шлюбу до Церкви, до Тіла Христового, до Євхаристії, до спільноти дітей Божих. Які ж можуть бути шляхи виходу з теперішньої ситуації? Можемо припустити, що хоча практика «використання» традиційних бажань наречених освятити свій шлюб у храмі як нагоди просвітити їх напередодні шлюбу (т. зв. передшлюбні науки) і є гарним знаком того, що церковні ієрархи намагаються десекуляризувати обряд, її недостатньо. Часто молоді люди, що відвідують такі науки (як свого роду обов'язкову умову для візування вінчальної церемонії), відбувають її як необхідність і вступають у шлюб несвідомими своєї

відповідальності. Мало того, після шлюбу вони не залишаються в Церкві, бо не відчують потреби у цьому. Церква в свідомості таких молодих людей відіграє роль якогось особливого священного магазину, де можна, в разі потреби, купити собі той чи інший ритуал. Крім того, важко за лічені заняття зрозумілою мовою донести молодій людині глибокий сенс таїнства Шлюбу, не пояснивши таїнственої природи Церкви і Жертви Христа. Спочатку таку людину треба привести до Христа, до навернення, воцерковити, а це треба починати з проповідей, євангелізації, реколекцій, особливо ж у складному підлітковому віці. Поверненню Шлюбу до Церкви може сприяти і активізація спільнотного руху. Відчуття буття-у-спільноті, серед «своїх», які завжди тебе зрозуміють, підтримають порадою і діленням, робить виклики сімейного життя не такими вже й важкими, а шлюб – справжнім святом не лише завдяки помпезі і урочистому столу з наїдками, але й завдяки діленню своїм щастям з однодумцями. Правдивий шлюб у найглибшому і найсокровеннішому його сенсі є немислимий без присутності Тіла Христового у вигляді сім'ї вірних і Євхаристії.

На наш погляд, сьогодні більшість людей, які уклали шлюб у Православній Церкві, зовсім не готові зрозуміти та прийняти сутність шлюбу як таїнства. Головна з причин полягає в тому, що в основі рішення людей, які укладають церковний шлюб – відсутність належних уявлень щодо святості шлюбного союзу. Церковні діячі констатують, що сьогодні уявлення про шлюб викривлені, тому що Божі Заповіді забуваються та відкидаються. З одного боку, формування таких уявлень повинно розпочинатись у сім'ї, яка повинна сприяти духовному народженню дитини, для того щоб у майбутньому вона зробила відповідальний вибір, а з іншого, сучасна сім'я сама потребує серйозної усебічної підтримки. Церква в центр уваги ставить завдання зміцнення сім'ї, недопущення руйнування сімейних традицій. При цьому акцентується на тому, що спільність віри чоловіка та жінки, які є членами тіла Христового, складає важливу умову справді християнського церковного шлюбу. Церква не освячує вінчань шлюбу між православними та нехристиянами. Водночас Церква визнає такі шлюби законними і не вважає людей, що живуть у змішаному

шлюбі, такими, що перебувають у блудному співжитті. Негативним, проте неоднозначним залишається ставлення Церкви до розлучення, що вважається гріхом, оскільки дане явище призводить до негативних наслідків: психічних страждань, соціальної розгубленості, травмуванню незахищеної дитячої психіки. Оцінюючи широку практику розлучень сучасних сімейних пар, Церква констатує: «Те, що відбувається, стає справжньою трагедією для особи й народу» [Цыпин В., прот., 2002, с. 129]. З іншого боку, Православною Церквою в ряді випадків («з причини духовної недосконалості подружжя», заради «спасіння грішників») надається можливість брати шлюб вдруге, втретє та навіть вчетверте. Об'єктивно оцінюючи цю ситуацію, слід констатувати, що визнання Церквою випадків розпаду шлюбу ставить під сумнів ідею сакралізації шлюбу, його божественного походження, ідею нерозривності церковного шлюбного союзу. Однак Церква змушена йти на цей крок, оскільки факт розпаду сімей набув таких масштабів, що невизнання Церквою розлучень лише б компрометувало саму Церкву.

Принагідно зауважимо, що більш жорсткі умови церковного визнання розлучень у Католицькій Церкві також виявляють свою неефективність. Процеси, що відбуваються у сучасному світі й негативно впливають на сім'ю, сімейні відносини, деформуючи чи знецінюючи їх, викликають занепокоєння у ієрархів Православної Церкви. Особливу увагу викликають проблеми руйнування традиційних зв'язків між батьками та дітьми, приниження соціальної цінності материнства та батьківства, дитячого сирітства при живих батьках, статевої розбещеності та дошлюбних зв'язків. Що пропонується Православною Церквою в цій ситуації? Предстоятель УПЦ-МП митрополит Володимир вважав, що духовна допомога новоствореним сім'ям у підготовці до Таїнств Вінчання, Хрещення та виховання дітей, а також розбудови сім'ї як «малої церкви» стане питанням постійного опікування на всіх парафіях Української Православної Церкви, оскільки міцна та багатодітна родина, яка живе в православній традиції, є основою майбутнього як Церкви, так і всього українського народу [Основи соціальної концепції Української Православної Церкви, 2002, с. 7]. Свою оцінку ситуації в сімейній сфері УПЦ-КП виклала в

Декларації ювілейного помісного собору УПЦ-КП «Церква і світ на початку третього тисячоліття» (2001). «Таїнство Вінчання визначається основою створення домашньої церкви, отже, має бути молитва. Треба постувати разом, брати участь у житті Церкви, богослужіннях, таїнствах. Коли всього цього немає, тоді дім будується на піску, і йому не встояти», - говорить у «ЕНЦИКЛІКА СВЯТОГО І ВЕЛИКОГО СОБОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. Про сім'ю, виховання та освіту» [ЕНЦИКЛІКА СВЯТОГО І ВЕЛИКОГО СОБОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ]. Православна Церква має свою чітко визначену позицію щодо цього питання посилаючись на порядок, означений у Священному Писанні: «Він... сказав: «Чи ви не читали, що Той, Хто створив споконвіку людей, створив їх чоловіком і жінкою? І сказав: «Покине тому чоловік батька й матір, і пристане до дружини своєї, – і будуть обоє вони одним тілом, тому то немає вже двох, але одне тіло». Тож що Бог спарував, – людина нехай не розлучає!» Вони кажуть Йому: «А чому ж Мойсей заповів дати листа розвідного, та й відпускати?» Він говорить до них: «То за жорстокості ваших сердець дозволив Мойсей відпускати дружин ваших, спочатку ж так не було» (Мф. 19:4-8).

Поділяючи думку, зазначену в Декларації, вважаємо, що головна причина розпаду сім'ї у моральній площині. Внаслідок втрати духовних засад виникла ціла низка сімейних та суспільних проблем, серед яких так звана сексуальна революція, пияцтво та наркоманія, що є прямими наслідками відсутності нормальної сім'ї, здорової психологічної атмосфери. Важливе місце серед кола актуальних проблем сучасної сім'ї, що не сприяють її зміцненню, займає проблема свідомого переривання вагітності, яка також набула широкого поширення. Церква прирівнює аборт до вбивства, оскільки вважає зародження людської істоти даром Божим, тому зазіхання на життя майбутньої особистості розглядає порушенням заповіді «не вбивай». Хоча Православна Церква не відсторонює жінок, що зробили аборт, проте закликає їх до покаяння і наголошує на тому, що продовження людського роду є однією з цілей шлюбного союзу, встановленого Богом [Кац М.Н.].

Послання Святого і Великого собору Православної Церкви, який відбувся у червні 2016 р. містить документ «Таїнство шлюбу та перешкоди до нього». У зазначеному документі висловлюються занепокоєння станом, в якому опинилася сучасна сім'я. Серед причин, які призвели до кризи сучасного інституту сім'ї, називаються такі явища, як змирщення та моральний релятивізм. «У сучасному світі справжню загрозу для православних християн представляє тиск, який здійснюється з метою визнання нових форм співжиття. Поглиблення кризи інституту шлюбу та сім'ї в усіх своїх формах глибоко хвилює Православну Церкву не тільки з причини негативних наслідків для суспільства, але й через загрозу традиційним внутрішньо сімейним відносинам» [ЕНЦИКЛІКА СВЯТОГО І ВЕЛИКОГО СОБОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ]. Далі йдеться про те, що тяжкі наслідки кризи інституту шлюбу та сім'ї виражаються в страхітливому зростанні розлучень, абортів і примноженні інших проблем сімейного життя. Ці наслідки виявляються великим викликом для місії Церкви в сучасному світі» [ЕНЦИКЛІКА СВЯТОГО І ВЕЛИКОГО СОБОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ]. У документі йдеться про те, що справжню загрозу в сучасному світі для православних християн складає тиск, який здійснюється з метою визнання нових форм співжиття.

Поглиблення кризи інституту шлюбу та сім'ї в усіх своїх формах глибоко хвилює Православну Церкву не тільки з причини негативних наслідків для суспільства, але і через загрозу традиційним внутрішньо-сімейним відносинам, головними жертвами яких стає подружжя та, передовсім, діти. Виходячи з того факту, що сучасні умови є несприятливими для таїнства шлюбу і священного інституту сім'ї, єпископам і священникам надається настанова щодо активного розвитку пастирської роботи, яка сприятиме захисту віруючих, підтримає їх, зміцнить надію, яка похитнулася від зіткнень з різними труднощами. Це сприятиме утвердженню інституту сім'ї на міцній основі. «Православна Церква з любов'ю закликає своїх чад, чоловіків та жінок, усіх людей доброї волі зберігати вірність священному характеру сім'ї» [ЕНЦИКЛІКА СВЯТОГО І ВЕЛИКОГО СОБОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ].

Осмилюючи наведені вище положення Православних Церков щодо сучасної сім'ї, сімейних відносин в контексті християнських цінностей, не можна не констатувати, що якими б своєчасними не були прагнення Церкви і, зокрема Православних Церков України, долучитися до діяльності, спрямованої на зміцнення сучасної української сім'ї, заходи, що пропонуються Церквою, на нашу думку, поки що не спроможні істотно змінити ситуацію на краще. Вони здебільшого залишаються такими ж декларативними, як і численні «заходи», «програми», «проекти» світської влади. Причин цьому багато, і вони аж ніяк не зводяться до тотальної індивідуалізації особистого життя чи традиційної замкненості сім'ї. На нашу думку, слабкість впливу в нашій країні Православної (православних) Церкви на сім'ю, сімейні відносини через систему християнських цінностей полягає в декількох причинах: – забування чи й певною мірою втрата (і не лише з об'єктивних причин) Церквою свого історичного досвіду впливу на сім'ю та сімейні відносини; – знецінення і невикористання національних і національно-релігійних традицій впливу на сімейну сферу; – недооцінка сучасними Православними Церквами індивідуальної роботи з сім'ями, зокрема молодими, з дітьми із православних сімей; зведення форм такого впливу переважно лише до масових заходів, релігійних обрядів та церемоній; – слабка скоординованість діяльності Православної Церкви у цій сфері з державними та громадськими структурами; – нерозуміння значною частиною православного кліру того, що непереоосмислені, застарілі форми роботи у сімейній сфері, як і повернення минулого статус-кво Церкви, сьогодні не можуть бути ефективними, оскільки змінилися не лише умови, а й об'єкт та суб'єкт впливу, – неготовність Православної Церкви, духовенства до діяльності в цій сфері сучасними методами і засобами, з урахуванням особливостей нинішніх поколінь молодих людей, їх психології, менталітету, молодіжної субкультури тощо; невміння вести таку роботу з використанням ЗМІ та електронних ЗМІ тощо.

Отже, можемо зазначити, що в контексті православного віровчення визначальну роль у функціонуванні сім'ї відіграє любов як найвища цінність, оскільки шлюб потрактовується як благословенний Богом подружній союз,

який перетворюється у Церкві на таїнство любові. Означена християнська аксіологічна орієнтація частково затребувана в суспільстві, водночас вона збігається з традиційними українськими уявленнями про сім'ю і в такий спосіб сприяє формуванню та збереженню української сім'ї. Зі свого боку релігійні діячі вважають, що кризі сім'ї посприяла секуляризація суспільства, яка проявилась і в сімейному житті людини. Даний процес призвів до втрати сім'єю сакральної, божественної сутності, утаємниченості. Проте людина сучасної цивілізації все більшою мірою стає особистістю, не здатною жертвувати чимось в ім'я інтересів будь-яких соціальних спільнот, ставити загальні інтереси вище за особисті. Наше суспільство пішло на поступки індивіду і його бажанням. Неминучим наслідком цього стало зниження поваги до шлюбу, сімейних цінностей, звичаїв і традицій, також базованих на християнській шкалі цінностей. Вони були підмінені новим комплексом цінностей, які, як правило, не мають відношення до духовності. Процеси, що сьогодні відбуваються в сімейній сфері, висувають нові вимоги: обмеження диктату сильної статі, реконструкцію ієрархічних відносин у рамках сім'ї, перегляд місця та ролі жінки тощо. Виступаючи за збереження православних сімейних цінностей у нових соціальних і духовних реаліях, Церква має бути готовою до модернізації своєї традиційної сімейної доктрини, щоб зберегти своє значення одного з провідних регуляторів у цій сфері.

4.3. Важливість християнського виховання дітей у сім'ї

Дар народження – це велике чудо Боже, яке, за словами св Іоана Золотоустого, є “образом воскресіння” [Тихон Задонский, свят., 1994, Т.5., с. 162]. Св. Іполит Римський зазначає, що хоч людина й знає причину народження, але не має можливості належним чином усвідомити саму його сутність [Сокровищница духовной мудрости., 2003, с. 113].

Народження дітей, за вченням Церкви – є однією з цілей подружнього життя, а разом з тим і джерело сімейної радості. Тому християнське подружжя повинно бажати і чекати дітей як великого дару Божого, та молитися щоб

Господь подав своє благословення на народження і побожне їхнє виховання. «Спадок Господній – діти; плід лона – нагорода» (Пс. 127: 3).

Благодать, що освячує подружнє життя в таїнстві шлюбу, є основою благословенного дітонародження, якщо подружжя зберігає цю благодать у чистоті совісті, шанує закон Божий, намагається жити за його заповідями, має тілесну стриманість і свято виконує свої сімейні обов'язки. За цих умов їхні діти будуть освячуватись ще до народження, тому що благословення Боже, що перебуває на батьках, перейде й на дітей. І чим більше батьки будуть утверджуватись в добродіях та довершуватись в духовному житті, тим у більшій мірі передадуть своїм дітям схильність до благочестя і добра. Від хорошого кореня дерева і плід буває хороший. «Коли корінь святий, то й гілля», – повчає ап. Павло (Рим. 11: 16). Псалмоспівець Давид величними словами прославляє піклування Боже про людину: «На Тебе покладався я від материнського лона; вже від утроби матері моєї Ти – мій Покровитель» (Пс. 70:6).

Психологи помітили цікавий факт: дитина ще в лоні матері сприймає сигнали, що надходять до неї зовні. Відбір цієї інформації визначається батьками та оточуючим середовищем. Тому для майбутньої дитини важливе значення має стан душі батьків, і особливо матері, тобто те, що в наш час можна назвати духовною гігієною. Гріхи й злочини, скоєні батьками в період вагітності матері, визначають схильність дитини до тих чи інших гріхів. Духовний досвід народу приписує матері під час вагітності уникати гріховних думок і почуттів, більше молитися й частіше причащатись. Згідно з церковними правилами та настановами святих, майбутні батьки після зачаття дитини мають повністю утримуватись від подружніх стосунків (преп. Ісидор Пелусіот) Сокровищниця духовної мудрости., 2003, с. 262].

Закон спадковості, як і всякий інший закон, суворий і невмолимий, а іноді навіть жахливий за своїми наслідками. Людині іноді доводиться страждати все життя, від народження, внаслідок гріховності своїх батьків, мучитися від набутих ними хвороб, порочних нахилів. Але цей же закон разом з тим і дуже сприятливий для людського роду. Все добре, що надбане

людиною, він закріплює у нащадках, і не тільки закріплює, але й розвиває та довершує [Шиманский Г. И., 1997, с. 227–228]. Якщо батьки з юності віддавались почуттєвим задоволенням, дошлюбний час провадили в нестриманості, якщо вони і в шлюбі не мають стриманості, то подібна похитливість спадково переходить і на дітей та з роду в рід. Необхідно «берегти здоров'я, бо воно неминуче успадкується дітьми: що за радість – хвора дитина? Необхідно зберігати благочестя, бо, звідки б не походили душі, а вони в прямій залежності від батьківських сердець і характер батьків іноді дуже виразно виявляється в дітях» [Феофан (Вышенский), свят., 1994, С. 493]. Якщо батьки помічають в своїх дітях упертість, свавільство, роздратованість, злість та нахили до розбещеності, то нехай пригадають, чи не було подібних пороків у їхніх серцях в той час, коли вони готувались стати батьками? Якщо нестриманість у їжі та питті може мати шкідливий вплив на плід, то тим більше – нечисті побажання та пристрасті. Як у Адама народився син за його «подобною і образом» (Бут. 5: 3), тобто з гріховним ушкодженням, так природним є й те, коли від грішників народжуються грішники, а в тих, що провадили благочестиве життя або ж покаєнням, молитвою і добродіянням, з допомогою благодаті Божої послабили в собі гріховні нахили й посилили добрі – народжувались і діти з нахилом? до добра. «Добро є природним для людини, – пише св. Григорій Богослов, але виховується також за нашим бажанням і порухами свободи, що може схилитись в той чи інший бік» [Григорій Богослов, святит., 2001, с. 30].

З'єднане шлюбним союзом християнське подружжя повинно прагнути взаємного удосконалення і спасіння; взаємною любов'ю воно спонукає одне одного до щиросердного виконання заповідей Божих. «Сім'я, – пише святитель Григорій Богослов, – більше прив'язує до Бога, бо має більше причин звертатися до Нього... Хто зобов'язаний піклуватись про милу дружину й дітей, той перепливає ширше море життя, бо йому необхідна більша допомога Божа, і він сам взаємно більше любить Бога» [Григорій Богослов, святит., 2001, с. 472]. Преп. Дорофей так роз'яснює причину зміцнення любові між людьми та їхнього відчуження. Земний світ він зображає у вигляді кола, в

центрі якого – Бог; радіуси, тобто прямі лінії, що спрямовані від кола до центру, є шляхом людського життя. І наскільки люди наближаються до центру кола, тобто до Бога, настільки вони наближаються й один до одного; так само необхідно розуміти й про віддалення [Сокровищница духовной мудрости., 2003, с. 94–95].

Хвилюючими, сповненими батьківської любові і тепла є слова настанови свт. Іоана Золотоустого, якими він радить звернутись чоловіку до дружини в своїй бесіді на Послання до Єфесян: «Земне життя коротке й ненадійне; якщо ж сподобимось прожити це життя, догодивши Богу, то будемо перебувати вічно і з Христом, і одне з одним у великій радості. Я передусім віддаю перевагу твоїй любові... Нехай же не буде у нас ніякої причини для незадоволення. ...Для мене (сімейна згода) – найдорожче. Повчай свою дружину, – продовжує святитель, що найстрашнішим є у житті – прогнівляти Бога» [Іоан Золотоуст, свят., 2010, Т.11, Ч.1., с. 180–181].

В системі педагогіки питання про ціль виховання є, звичайно, головним. Не можна виховувати, не усвідомлюючи цілі виховання. Наше втручання в життя дитини має смисл лише в тому, щоб допомогти розкриттю образу Божого в дитині й усунути все те, що уповільнює або перешкоджає цьому. Крім нашої участі у процесі виховання дитини в ній діє, звичайно, й благодать, бо кожна душа є образом Божим, а Господь особливо піклується про дітей (Мф. 19: 13–14).

Ціль релігійно-морального виховання дітей полягає в тому, щоб основні істини православної віри і правила християнського благочестя, засвоєні дітьми з юності, мали рішучий вплив на характер їхніх думок і переконань, на діяльність серця і прояви волі, і взагалі на все подальше життя і діяльність. Фізичне та розумове виховання має на меті земне існування людини і нерідко переслідує тільки практичні життєві цілі, а тому при такому підході піклуються про розвиток лише окремих сторін людської природи. Релігійно-моральне виховання охоплює як земне життя, так і вічне; розкриваючи дитині правильні поняття про Бога, світ і саму людину, про її призначення та моральні обов'язки, воно має направити дитину до людської довершеності у відповідності з тим, до

чого вона призначена Богом: являти собою образ Божий і своєю життєвою діяльністю уподібнюватись Богу, пам'ятаючи, що всі «ми Його творіння, створені у Христі Ісусі на добрі діла, які Бог наперед приготував, щоб ми виконували» (Єф. 2: 10). Святитель Тихон Задонський, звертаючись до батьків з настановою про виховання дітей, говорить: «Народив ти для тимчасового життя: піклуйся і народжуй їх для вічного життя» [Тихон Задонский, свят., 1994, Т.5., с. 163].

Найбільшою загадкою і в той же час важливою темою для виховання, – пише видатний психолог і педагог, прот. Зеньковський, – є поняття свободи волі в людині. Без неї не удосконалюється, не розкривається особистість; але в свободі ж і джерело всіх трагедій, всіх випробувань людини. Свобода ставить нас перед вибором добра і зла; і як часто свобода приводить нас на шлях зла і руйнування – себе й інших [Зеньковский В., прот., 2002, с. 35]. Св. Іоан Золотоустий наголошує на великій відповідальності батьків за виховання своїх дітей, виходячи з того, що зло не в природі людини, а зовні: «Якщо б порочність в людях була від природи, то дехто міг би виправдовуватись; але оскільки ми буваємо злими і добрими, маючи свободу волі, то яке виправдання може мати той, хто допустив до розбещеності і порочності (сина)?» [Іоан Золотоуст, свят., 2010, Т.1, Ч.1, с. 87].

Як же забезпечити те, щоб свобода внутрішньо і по-справжньому була пов'язана з добром? Як перетворити начало свободи в джерело творчості, а не свавілля, служіння добру, а не злу? Добро в душі не народжується ні від фізичного здоров'я, ні від хороших соціальних навичок, ні навіть від розвитку творчих сил. Свобода полягає не в можливості чинити будь-що, а в звільненні від гріха. Смысл виховання розкривається для нас у світлі ідеї спасіння [Зеньковский В., прот., 2002, с. 38–39]. Отже, проблеми виховання можуть бути осмисленими лише в тому вченні про людину, яке розвинуло християнство. В світлі християнської антропології головні питання виховання отримують нове освітлення та глибокий внутрішній смисл.

Якщо діти в ранньому віці ще не можуть діяти свідомо за законами моралі у власному смислі, то відповідне виховання може й повинно

налаштовувати їх до такої діяльності. Більше того, відчуття різниці між добром і злом дуже рано пробуджується в дитячому серці; завданням батьків є поволі розкривати й укріплювати це моральне почуття побожним прикладом свого особистого життя [Гребенников И. В., 1991, с. 113].

Що має для релігійного виховання дитини християнська сім'я? Духовне багатство сім'ї значно більше, ніж ми усвідомлюємо; ми не вміємо, а часто й не хочемо використовувати все те, що накопичує сім'я всередині себе. Бувають, звичайно, випадки, коли сімейне життя складається невдало і стає драмою або навіть трагедією. Але для нас важливо з'ясувати, чим володіє у справі релігійного виховання сім'я побожна.

В релігійному зростанні дитини сім'я посідає виключне місце саме тому, що вона є для неї головним провідником релігійних почуттів. Залежність релігійних образів і почуттів від сімейного досвіду дитини безумовна. Для неї сім'я світиться релігійним світлом. Вища сфера – Бог, святі, ангели – постають в дитячій душі як якесь доповнення її сім'ї. В ранньому дитинстві благочестива християнська сім'я, іноді сама того не усвідомлюючи, розвиває її релігійні сили. Власної релігійної активності у ранньому дитинстві не буває, а є тільки наслідування дорослим; вона виявляється у тій же мірі, що й релігійна активність сім'ї, яка є її відображенням [Зеньковський В., прот., 2002, с. 99].

Сім'я є єдиним соціальним середовищем, близьким, потрібним і найціннішим для дитини, яка сприймає увесь світ через призму сім'ї. Дуже повільно вона навчається зосереджуватись на собі як на окремій істоті, але цей процес ніколи не добігає свого кінця: зв'язок із сім'єю, як він розкривається для нас у ранньому дитинстві, зберігається нами усе життя як джерело життєвих сил, до якого ми приходимо в тяжкі хвилини випробувань. «Перші правила моралі, що подаються дітям, слугують їм у подальшому для запобігання пороків», – пише св. Григорій Богослов [Григорій Богослов, святит., 2001, с. 478].

Розвиток духовного життя дитини знаходить велику підтримку в чистоті і ціломудреності її душі. Внутрішній світ дитини ще відкритий для добра і щирих почуттів. Не випадково Христос говорить: «Якщо ви не... будете як діти,

не ввійдете у Царство Небесне (Мф. 18: 3). В той же час іноді доводиться констатувати, що і в такому віці в душі дитини помітне лукавство, нахили до неправди і гріха; але все це само по собі не є трагічним, бо займає небагато місця в її душі.

Посіяне в дитячій душі насіння віри ніколи не пропаде, а рано чи пізно зійде і принесе плід. В побожних сім'ях діти у ранньому віці сприймають від батьків віру в Бога. Спочатку вони несвідомо, наслідуючи своїм батькам, засвоюють практику благочестивого життя, а пізніше у них формується свідомо віра в Бога та відповідне християнське життя. Віруючим батькам необхідно поспішати насаджувати в серцях дітей віру, доброчесність, любов до Бога й до людей, доки їхні серця не заросли ще терном гріхів і суєтних помислів. Нерідко можна почути: виросте – буде за власним бажанням мати ті чи інші переконання. Такі міркування є глибоко хибними.

Дуже цінну настанову подає батькам св. Василій Великий. Він пише: «Доки душа ще здатна сприймати, ніжна і м'яка як віск, ...необхідно не гаючись і з самого початку пробуджувати в ній добро. Коли ...розкриється розум, тоді будуть вже закладені першопочаткові основи і вказані зразки благочестя. Тоді розум буде підказувати корисне, а навички полегшать успіх» [Василій Великий, свт., 2011, с. 112]. Священик Олександр Єльчанинов пише: «Чому так важливі враження дитинства? Чому важливо наповнити серце і розум дитини світлом і добром з самого раннього віку? В дитинстві – сила довір'я, простота, м'якість, здатність до розчулення, до співстраждання, сила уяви, відсутність жорстокості і скам'янілості. Це саме той ґрунт, на якому посіяне дає врожай в 30, 60 і 100 крат. Потім, коли вже скам'яніє, зачерствіє душа, сприйняте у дитинстві може знову очистити, спасти людину. Тому так важливо щоб дитина була ближче до Церкви» [Єльчанинов А., свящ., 1990, с. 59].

Перед батьками у плані виховання постають два важливих завдання. Насамперед – підготувати дитину до життя у вічності щоб земні дні не пропали даремно і щоб смерть не була духовною катастрофою. Необхідно уберегти людину від падінь і розвинути в ній те, що не втрачається у вічності. Це перша

сторона виховної діяльності. Не менш важливою є й інша сторона – це підготовка до цього життя, оскільки це життя не тільки дає можливість отримати вічне життя, але й таїть у собі небезпеку втратити вічність. Саме тому необхідна свобода від дрібниць життя, від усього несуттєвого, тобто найважливішим є – «не загасити духу».

Якщо при вихованні звертається увага тільки на підготовку до вічного життя, то може статись, що те індивідуальне в кожній дитині, – «таланти», залишаться в дитині нерозкритими, оскільки вся увага зосереджується на одній стороні життя. В більшості випадків буває навпаки, – питання цього життя постають на першому плані. Батьки турбуються про здоров'я дитини, її матеріальне забезпечення та освіту. За словами св. Іоана Золотоустого, коли батьки в своєму житті віддають перевагу матеріальному і вказують дітям на приклади людей, що досягли успіхів у надбанні земних благ та земної слави, то цим вони виховують у дітей найсильніші з усіх пороків – користолюбство і марнославство. Душа дитини стає безплідною і нездатною ні до чого доброго [Іоан Золотоуст, свят., 2008. Т.1. Ч.1, с. 89]. Батьків, що не піклуються про виховання своїх дітей св. Іоан Золотоустий називає гіршими за дітовбивць, бо вони стають причиною загибелі їхніх душ [Іоан Золотоуст, свят., 2008. Т.1. Ч.1, с. 88].

Отже, релігійно-моральне виховання в сім'ї має на меті поступово розкрити перед дітьми істинний смисл земного життя, вказати їм шлях до досягнення свого призначення й навчити їх користуватись богодарованими засобами спасіння.

Праця батьків і духовних наставників – складна, в якійсь мірі, суперечлива. Адже, з одного боку, ніхто не може нав'язати любов до Бога іншій особі. Ми б і не хотіли, щоб було так; ми воліємо любити Бога вільно і бажаємо цього всьому людству. В той же час, наша молитва за улюблених дітей завдає нам безперервного внутрішнього болю. Легше говорити, ніж молитися. Отже, релігійно-моральне виховання має на меті поступово розкрити перед дітьми істинний смисл земного життя, вказати їм шлях до досягнення свого призначення й навчити їх користуватись богодарованими засобами спасіння.

Святитель Василій Великий пише: «Якщо хочеш виховувати інших, виховай спочатку самого себе у Богові» [Василій Великий, свт., 2011, с. 18]. Батькам необхідно докласти чимало зусиль для виховання у дитини розуміння добра і зла. Вони мають пам'ятати, що поняття про добро і зло, правду і неправду діти засвоюють не стільки зі слів батьків, скільки з їхньої поведінки та вчинків.

ВИСНОВКИ

Вході дослідження даної теми ми дійшли до наступних висновків.

Згідно Священного Писання перший шлюб і сім'я був встановлений у раю відразу після створення чоловіка й жінки.

В Старому Завіті повсюди виражений погляд на сім'ю та шлюб як на справу, що благословляється Самим Богом (Бут. 24:40; Притч. 19:14; Малах. 2:14). Старозавітні юдеї вважали, що сутність і ціль шлюбу полягає у примноженні людського роду. В дітонародженні вони вбачали знак Божого благословення (Бут. 1:28). У великій мірі це стосувалося й боговибраного народу. Але, незважаючи на приклади полігамії, що згадуються в Біблії й прямо нею не засуджуються, старозавітний шлюб за своєю ідеєю і суттю з самого початку був з'єднанням двох людей. Стосунки Бога і старозавітної Церкви зображаються під образами шлюбу, нареченого і нареченої, чоловіка й дружини (Іс. 1:21). Старозавітний шлюб є символом союзу між Богом і Його народом (Іс. 54:5–6; Ос. 2:3).

Таким чином, старозавітне юдейське вчення вбачало сутність і мету шлюбу у відтворенні роду. Продовження роду було найочевиднішою і обов'язковою умовою знаком Божого благословення. Послух Авраама і його віра в Бога дарували йому обіцянку численного потомства: «Я благословлю тебе і сильно розмножу потомство твоє, немов зорі на небі і як пісок на березі моря; І потомство твоє містами ворогів своїх; І благословляться в потомстві твоїм усі народи землі за те, що ти послухав Мого» (Бут. 22:17-18). Ця обіцянка, дана Аврааму, пояснює, чому євреї вважали безплідний шлюб прокляттям, що тяжіє над подружжям, особливо над жінкою.

Отже, гріхопадіння прабатьків, за вчення Святого Писання, зруйнувало ідеальні основи шлюбу, й в усіх народів до пришествя у світ Христа Спасителя сам інститут сім'ї носив на собі печать гріховного ушкодження.

Новозавітне розуміння сімейного життя ґрунтується на шлюбі. Християнський шлюб – це добровільний і довічний союз, який спирається на взаємну любов чоловіка і жінки з метою досконалого взаємного доповнення і

сприяння на спасіння, що має своїм наслідком плоду народження і християнське виховання дітей. У всій своїй святості і висоті шлюб є в надрах Православної Церкви, де він є таїнство, початок якого – в благословенні першоствореного шлюбу, а повнота в християнстві. Природний союз одружених за молитвою Церкви очищається, освячується, оздоровлюється і зміцнюється Божественною благодаттю. Спільного і розгорнутого святоотцівського вчення про сім'ю не існує, а у своєму глибинному значенні дана тема тісно пов'язана із розумінням у святоотцівському переданні християнського шлюбу, в якому народжується і формується християнське сімейне життя. І хоча кожен святий отець прагнув до загальноцерковного консенсусу в цьому питанні, чіткого догматичного вчення в нашому розумінні тоді не існувало. Для з'ясування святоотцівського змісту даного вчення звернемося до робіт самих святих отців. Зі східних Отців Церкви, які залишили найбільш цікаве вчення про шлюб, слід назвати свт. Василя Великого, свт. Григорія Нісського, свт. Григорія Богослова і свт. Іоанна Златоуста, із західних – свт. Амвросія, блаж. Ієроніма і блаж. Августина. Формування вчення про шлюб проходило в атмосфері полеміки з «гностицизмом», який стверджував псевдоаскетизм як норму життя духовних людей. Цьому погляду було властиве відкидання плоті та, як наслідок, заперечення шлюбних відносин.

Церква Христова пред'являє шлюбу нову реальність життя у Христі: можливість перетворити єдність чоловіка і дружини в новий спосіб буття – Царство Боже. В Євангеліях часто Царство Боже порівнюється зі шлюбом і шлюбним бенкетом. Старий Завіт також має образи шлюбу Бога і обраного народу – Ізраїлю. У шлюбі чоловік стає одним тілом із дружиною, тобто він перестає бути один і долає неповноту такого становища. Вони стають одним, однією плоттю. Але завдання шлюбу вище – придбати духовну єдність в спільній Чаші і в тілі Христовому. Завдання Церкви в тому, щоб привести подружжя в єдність всієї повноти людської природи, що відбувається засобами надприродного – з'єднанням в новій природі, природі, зміненій Христом, з'єднаній з природою Божественною. Звідси стає зрозуміла суть церковного таїнства вінчання чоловіка і дружини. Суть ця суто євхаристична.

Християнський шлюб і весь сімейний уклад, який виростає зі шлюбу, пов'язаний з Євхаристією. У шлюбі відбувається преображення людини, подолання самотності й замкнутості, розширення, доповнення й завершення особистості. Християнин покликаний (вже в цьому житті) мати досвід нового життя, стати громадянином Царства Небесного; і це можливо для нього у шлюбі. Таким чином, шлюб перестає бути лише задоволенням тимчасових природних потреб людини. Шлюб – це унікальний союз двох істот у любові, двох істот, котрі можуть перевершити свою власну людську природу та бути з'єднаними не лише один з одним, але й у Христі. Тому поняття «сім'я – домашня церква» – це не просто вислів, це саме життя, подвиг і віра в Христа. Сім'я освячується благодаттю Святого Духа, як, наприклад, все в Церкві освячується в молитві Духом Божим. Через таїнство хрещення і миропомазання людина входить в церковне спілкування, стає членом Церкви; силою Духа Святого відбувається перетворення Святих Дарів; силою Його отримують благодать і дар священства; благодаттю Святого Духа освячується храм, приготований будівельниками і іконописцями для здійснення в ньому богослужіння, освячується і новий будинок перед вселенням. Невже шлюб і початок подружнього життя ми залишимо без церковного благословення, поза благодаттю Святого Духа? Тільки з Його допомогою, Його силою можна створити домашню церкву.

Чоловік і дружина поєднуються онтологічно, їх союз не повинен руйнуватися людиною, тому розлучення не може мати Божого благословення. Адже безцінний дар любові, принесений подружжю в Таїнстві шлюбу Божим благословенням, не може бути скасований, він вічний за своєю суттю і не може припинитися зі смертю людини. Тому можна з впевненістю сказати, що християнський шлюб відбувається у вічності, бо «любов не перестає! Хоч пророцтва й існують, та припиняться, хоч мови існують, замовкнуть, хоч існує знання, та скасується.» (1 Кор. 13, 8).

Отже, громадянський чи цивільний шлюб однозначно засуджується Церквою і прирівнюється до розпустного життя. «Особи, які не хочуть брати на себе відповідних сімейних обов'язків, не можуть створити міцного

сімейного союзу і подібним співжиттям вони лише руйнують гармонію і цілісність нормальних подружніх стосунків. Без відповідальності не може бути створена справжня сім'я, оскільки кожен з подружжя повинен розуміти відповідальність і брати на себе певні обов'язки. Тим більше засуджуються Церквою подібні союзи, які на меті мають лише статеві стосунки. Такі стосунки прямо називаються блудом. Церква завжди засуджує проституцію і проповідь так званої вільної любові, що відокремлює тілесну близькість від особистісної та духовної спільності, від жертвності й цілковитої відповідальності один за одного, які здійсненні лише за умови довічної шлюбної вірності. Тому Церква бореться з поширенням такого явища, як «пробний шлюб», який не будучи направленим на створення сім'ї – підриває основи суспільства.

Для сучасних людей християнська сім'я залишається одним з найбільш незбагнених інститутів людського буття. Особливе здивування викликають її головні цінності: цнотливість в дошлюбних відносинах, подружня вірність, радість многодітства, євангельське благочестя. Після більш ніж столітніх тверджень про скасування сім'ї «за її непотрібністю», після серйозних соціальних і правових спроб зруйнувати її в буквальному сенсі «доценту», незамінність сім'ї для духовно-морального благополуччя людини сьогодні стала очевидним фактом.

Сім'я, як одношлюбність, належить до християнської культури, де спасительна досконалість особистості здійснюється в духовному устремлінні до любові, гармонії, благодатної свободи в добрі. Сім'я у Христі – це відновлення справжніх відносин між чоловіком і жінкою, Богом і людиною.

Краса символічного світосприйняття відкриває факт того, що сім'я є особливе улаштування життя людини на землі, за своїм задумом має духовні основи буття. Первообразом сімейного життя є Божественна Тройця. Тому християнська сім'я є «тварна тройця», яка також має три іпостасі, як і Господь Бог. Це – чоловіча іпостась, жіноча та дитяча, - три іпостасі одної істоти.

Панування атеїстичного лібералізму в суспільному житті показує, що поза християнською вірою ні любов, ні одношлюбність в стосунках чоловіка і жінки досягти і зберегти неможливо. Рухом єдино сексуальністю людина з досить

передбачуваною періодичністю буде міняти об'єкти свого потягу, шукати чогось невизначено бажаного, але в результаті прийде лише до спустошення, розчарування або збочень. Тут необхідно розрізнати духовні та психофізіологічні закони улаштування сім'ї і людських відносин. Сексуальність відноситься до біологічної сторони життя людини і сама по собі не сполучається з душевними почуттями до іншого. Любов же відноситься до духовної сфери особистості, виходить з душевного рівня, народжується ставленням до конкретної людини, включає і підпорядковує собі сексуальність, регулює її імпульсивність моральними смислами і цінностями.

Через егоїзм, що властивий людській природі, людям дуже важко самотійно долати сімейні складності і розбіжності в міжособистісних стосунках. Одного разу потрапивши в вир взаємних претензій, чоловікові і жінці неможливо вибратися з нескінченних докорів, образ і підозр. У людини на це просто немає сил. Але вони є у Бога.

З точки зору православної антропології союз чоловіка і жінки створений для любові і по любові, по вільному благоволінню Бога про людину. У шлюбі чоловік і жінка наділені взаємними перевагою, - чоловік владою протекційною любові, дружина – множенням життя і радості в сім'ї. Це величний образ стосунків чоловіка і жінки. Це показує те, що і чоловік, і жінка є дві частини одного цілого, і в онтологічному сенсі єдині. Жодна з цих частин не може бути повною, поки за сприяння благодаті Божої єдність їх не буде досягнуто. І чоловічу і жіночу стать (половинки єдиної людської природи), як творіння Боже мають рівну гідність, взаємну цінність і досягають своєї повноти в єднанні один з одним.

Зримо множенням подружньої любові є народження дітей. Боже благословення людству «Плодіться і розмножуйтеся, і успадкуйте землю, і володійте нею» (Бут. 1:28) висловлює масштаб вселенської радості про прихід у світ кожної знову народженої особистості, здатної вмщати батьківську любов, творчо перетворювати навколишню дійсність і прославляти за дароване життя Бога-Творця.

Зійти ж до вершин благочестя і благополуччя можна лише за умови, що чоловік і жінка при перших же труднощах у відносинах не стануть розлучатися, а будуть вчитися любити і поважати один одного, долати взаємні образи, виконувати своє призначення, мудро і відповідально виховувати дітей.

Сімейне благополуччя не можна взяти під «тверду руку» юридичного закону, розписавши і регламентувавши не тільки подружні, але і дитячо-батьківські відносини. Це неможливо, так як сім'я може існувати тільки на основі вільного союзу любові і довіри, турботи і обов'язку, підпорядкування і слухняності, відповідальності та поваги. Ці категорії не правові, а моральні. Любов і свобода являють собою всеєдність цілого, божественні закони краси сімейних відносин у Христі, гармонію світу і релігійної згоди Бога і людини в Істині. Тому-то в духовній традиції православного люду сім'ю називають Малою Церквою, а Церкву – Великою Сім'єю.

Необхідно звернути церковні сили на створення саме внутрішньоцерковного соціокультурного сімейного середовища, в якому виростуть діти, які прагнуть створити справжні християнські родини. Ці «нові» люди і зможуть в майбутньому стати основою церковного відродження сім'ї. Важливо зрозуміти, що сім'я повинна жити в свободі, оскільки вона живий організм, вирішувати не тільки церковні завдання, а й свої власні. Сім'я не інструмент, як писав протопресвітер Олександр Шмеман: «Сім'я не має «цілі», вона не «прагматична». Вона джерело, вона – те життя, з якого виростають цілі» [Шмеман А., протопресв., 2003, с. 123].

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

Джерела

1. Автоматизована інформаційна система (АІС) "Наша сім'я" [Електронне джерело] / Сайт Міністерства соціальної політики України: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=B6FD962ECE0162F6818F4D0ACE0EC90E?art_id=38045&cat_id=35150
2. Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. . – 1407+9 с.
3. Великий В. Нравственные правила / Василий Великий. – М. : Сибирская благовонница, 2011. – 107 с.
4. Відкритий лист Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій з приводу ініціатив легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств) // Голос Православ'я. – К.: Вид. УПЦ Київського Патріархату. – № 24 (192). – С. 7.
5. Владимир (Богоявленский), сщмч. Азбука православного воспитания. – М., 2002. – 159 с.
6. Григорій Богослов, свят. Творіння / Переклад Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (Денисенка). – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – Т. 2. – Ч. 1. – 376 с.
7. Григорій Богослов, святит. О браке // Святоотеческая хрестоматия / Сост. Н. Благоразумов, прот. – М.: Круг чтения, 2001. – 321 с.
8. Ефрем Сирий, св. Толкование на послание к Ефесеянам святого Апостола Павла // БВ. – Сергиев Посад: Тип. А.И. Снегиревой, 1895. – № 8. – С. 177-198.
9. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/ Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – Т. 1. – Ч. 1. – 512 с.

10. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/ Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – Т. 5. – Ч. 2. – 620 с.
11. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/ Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010. – Т. 7. – Ч. 2. – 484 с.
12. Іоан Золотоуст, свят. Творіння: В 12-ти т. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого/Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка) – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2012. – Т.11. – Ч. 1. – 550 с.
13. Кирило Олександрійський, свят. Творіння / Переклад українською мовою кандидата богослів'я протоієрея Михайла Марусяка під редакцією Патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2017. –Т. 2. – Ч. 1. – 480 с.
14. Киприан Карфагенский, свщм. Творения. – М., 1999. – 719 с.
15. Окружне послання святого і великого собору православної Церкви 2016 р./ Православний Церковний календар 2017 р. – К., 2016. – с. 187 – 218.
16. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К.: Інформ. – вид. центр УПЦ, 2002. – 80 с.
17. Паисий Святогорец. Мысли о семье христианской. – М.: „Благовест”, 2001. – 63 с.
18. Паисий Святогорец. Слова. Семейная жизнь / Пер. с греческ. иером. Доримедонта (Сухинина). – М.: Святая гора, 2005. – 328 с.
19. Права і свободи людини в Україні / [авт. концепції опитування та розробники анкети Н. Костенко, С. Макеєв, М. Томенко та ін.]. – К. : Ін-т політики, 1999. – 76 с.

20. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – 561с.
21. Серафим Саровский, преп. О цели христианской жизни. – М., 2001. – 254 с.
22. Сімейний кодекс України [Електронне джерело] // Відомості Верховної Ради України, 2002. – № 21–22, ст. 135. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
23. Сімейний кодекс України / Упорядники: В.Л. Яроцький, В.І. Борисова. – Харків: «Право», 2008. – 190 с.
24. Сокровищница духовной мудрости. – Издание Московской Духовной Академии и Введенской Оптиной Пустыни, 2003. Издано 5 томов. – Т. 2. – 575 с.
25. Тихон Задонский, свят. Творения иже во святых отца нашего Тихона Задонского: В 5-ти т. –Издание Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря, 1994.– Т. 5. – 345 с.
26. Феофан (Вышенский), свят. Начертание христианского нравоучения: В 2-х т. (Ч. 1–3). – Издание Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря и издательства „Паломник”, 1994. – Ч. 2. – 519 с.
27. Феофан (Вышенский), свят. Начертание христианского нравоучения: В 2-х т. (Ч. 1–3). – Издание Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря и издательства „Паломник”, 1994. – Ч. 3. – 346 с.
28. Феофан Затворник, святит. Спасение в семейной жизни // Семейная жизнь и православное воспитание / Под. ред. Я. Голубева – СПб., 2006. – С. 5-107.
29. Цветник духовный. Изречения мужей мудрых и святых. – М., 1898. – Ч. 2. – 332 с.
30. Церква і світ на початку третього тисячоліття // Ювілейний Помісний собор УПЦ КП 9-10 січ. 2001 р. : док. і матер. – К. : УПЦ КП, 2001. – 46 с.
31. Цивільний кодекс України: Прийнятий ВРУ 16 січня 2003р. – К.: Атіка, 2003. – 416 с.

Архівні джерела

**Інститут Рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
(ІР НБУ)**

Фонд XIII. Архів Синоду

32. № 5040. Стаття Заозерского Н. А. О злоупотреблении супружеской властью (типографический оттиск). – 12 арк.

Фонд 304. Дисертації студентів КДА

33. № 13 Ерленко Н. О Ветхозаветных законах, определивших семейные отношения человека. – К., 1851. – 21 арк.

Література

34. Академічне релігієзнавство : Підручник / За ред. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.

35. Амфілохий (Радович), митр. Основы православного воспитания. – Пермь, 2000. – 206 с.

36. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. – М.: Юрист, 1997. – 366 с.

37. Антоний Сурожский (Блум А. Б. ; митр. ; 1914 - 2003). Брак и семья [Текст]: беседы о браке и семье / митрополит Антоний Сурожский. – К. : Послушник, 2011. – 351 с.

38. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М.: Издательство МГУ : Издательство Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. – 304 с.

39. Бажан В. О тайне пола. Книга для супругов и молодежи. – Львов, 2002. – 266 с.

40. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман; пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.

41. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: прайм – Еврознак, 2001. – 320 с.
42. Бичко А. Риси характерології української нації / А. Бичко // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 133 с.
43. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
44. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : Курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: НАУМ, 2001. – 208 с.
45. Буковинський А. Й. Сім'я як соціокультурний феномен в Україні: дисс. канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Буковинський Адріан Йосипович; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 191 с.
46. Вадим (отец) Уникальная энциклопедия православной семьи [Текст] / Вадим (отец). – Донецк : БАО, 2008. – 288 с.
47. Велтистов В. Грех, его происхождение, сущность и следствия. Критико-догматическое исследование. – М.: Тип. М.Г. Волчанинова, 1885. – 309 с.
48. Вениамин (Милов), еп. Пастырское богословие с аскетикой. – М.: Изд. Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2002. – 350 с.
49. Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків: Україна / Н. С. Власенко [та ін] ; Державний комітет статистики України, Проект "Сприяння гендерній рівності" ПРООН. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 54 с.
50. Гендерний розвиток у суспільстві: Конспект лекцій / Відп. ред. К.М. Левківський. – 2-е вид. – К.: Фоліант, 2005. – 351с.
51. Горбанюк Ю. Ситуація родини в сучасному суспільстві досвід Центрально-Східної Європи / Ю. Горбанюк. – Люблін : Вид-во Люблінського католицького ун-ту, 2007. – 107 с.
52. Гордєєва Н.О. Змінювання сім'ї в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.06 / Харків. націон. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 20 с.
53. Гребенников И. В. Основы семейной жизни: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И.В. Гребенников. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.

54. Григоревский М. Учение святителя Иоанна Златоуста о браке. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2000 [репринт с изд. Архангельск, 1902]. – 234 с.
55. Грудцына Л. Ю. Государство и гражданское общество: [монография] / Л. Ю. Грудцына / [под ред. С. М. Петрова]. – М.: ЮРКОМПАНИ, 2010. – 464 с.
56. Димитрій (Рудюк), архієп. Духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу. Доповідь архієпископа Переяслав-Хмельницького Димитрія на Помісному Соборі Української Православної Церкви Київського Патріархату 15 липня 2004 року. – К., 2004. – 37 с.
57. Евдокимов П. Женщина и спасение мира. – Минск: Лучи Софии, 1999. – 272 с.
58. Евдокимов П. Православие / П. Евдокимов. – М.: БиблиейскоБогословский Институт, 2002. – 500 с.
59. Ельчанинов А., свящ. Записи. – Изд. YMCA-Press, Paris, 1990. Изд. 6-е. – 175 с.
60. Эволюция семьи и семейная политика в СССР / Под ред. Вишневого А.Г. – М.: «Наука», 1992. – 140 с.
61. Жан-Марі Обер. Моральне богослів'я / Пер. з італійської о. д-ра М. Любачівського. – Вид. 2-ге, виправлене. – Львів: „Стрім”, 1997. – 271 с.
62. Зеньковский В., прот. Педагогика. – Клин: „Христианская жизнь”, 2002. – 223 с.
63. Зеньковский В., прот. На пороге зрелости. Беседы с юношеством по вопросам пола. – Клин: „Христианская жизнь”, 2001. – 61 с.
64. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
65. Ильин Е. П. Пол и гендер / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2010. – 688с.
66. Ильин И. Основы христианской культуры. – СПб.: Издательство „Шпиль”, 2004. – 352 с.
67. Ильин И. Путь духовного обновления / И.А. Ильин / Сост., авт. предисл., отв. ред. О.А. Платонов. – М. : Институт русской цивилизации, 2011. – 1216 с.

68. Каледа Г., прот. Домашняя Церковь. Очерки духовно-нравственных основ созидания и построения семьи в современных условиях.– М.: Издательство Зачатьевский монастырь, 1998. – Изд. 2-е. – 279 с.
69. Каллист (Уер), еп. Внутреннее Царство / Пер. с англ., под ред. Н. Макара, В. Малахова. – К.: Дух і літера, 2004. – 196 с.
70. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія / А.Ф. Карась. – Київ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
71. Карсен Х. Жінка, дружина і мати у Святому Письмі / Х. Карен. – К.: світло на Сході, 1993. – 743 с.
72. Катанский А. Догматическое учение о семи Таинствах в творениях древнейших отцов и писателей Церкви до Оригена включительно. Историко-догматическое исследование. – М., 2003 [репринт с изд. СПб., 1877]. – 423 с.
73. Катрій Юліян, свящ. Наша християнська традиція. – Львів: Видавництво отців василіян „Місіонер”, 1999. – 394 с.
74. Київський І., прот. Православне вчення про шлюб: Дис. ... канд. богослов. наук / Київська Духовна Академія УПЦ Київського Патріархату. – К., 2005. – 254 с.
75. Кімвел М. Гендероване суспільство / Майкл С. Кімвел / Пер. з англ. С. Альошкіна. – К. : Сфера, 2003. – 490 с.
76. Ковалев С. В. Психология семейных отношений /С.В. Ковалев. – М.: Педагогика, 1987. – 158 с.
77. Конвенція ООН про права дитини – Представництво Дитячого Фонду ЮНІСЕФ в Україні, 2009. – 31 с.
78. Конституція України. – К.: Издательский дом «Фактор», 2011. – 128 с.
79. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440с.
80. Куломзина С. Наша Церковь и наши дети. – М.: „Паломник”, 2002. – 286 с.
81. Лазебный, Александр. Православная семья от А до Я [Текст] / А. Лазебный. - Донецк : БАО, 2007. – 416 с.

82. Лосский Н. Условия абсолютного добра: Основы этики. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.
83. Мейендорф И., прот. Православие в современном мире / Об авторе еп. Илларион (Алфеев). – Клин: Христианская жизнь, 2002. – 320 с.
84. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 184 с.
85. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. НечуйЛевицький. – К., 1993. – 88 с.
86. Николаева О. Современная культура и православие. – М.: Издание Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1999. – 288 с.
87. Остроумов С., прот. Жить – Богу служить. Нравственное богословие для мирян. – М.: „Лествица”, 2001. – 461 с.
88. Педагогическое сопровождение семьи в вопросах духовно – нравственного воспитания детей. – М.: Планета, 2000. – 63 с.
89. Петренко О. Б. Гендерна психологія. Практикум / О. Б. Петренко. – Рівне : РДГУ, видавець Олег Зень, 2012. – 127 с.
90. Православие и проблемы биоэтики. Сборник работ. – Москва: 2017, – 504 с.
91. Подвиг семейного воспитания [Текст]: сб. бесед, выступлений, ст. / А. Владимиров [и др.]; сост., предисл. Е. Рогачевская. – М. : Храм Трех Святителей на Кулишках, 2000. – 253 с.
92. Постовий В. Г. Сучасна сім'я і її педагогіка / В.Г. Постовий. – К.: Освіта, 1994. – 64 с.
93. Постовий В.Г. Тенденції і пріоритети виховання дітей у сучасній сім'ї: Монографія. – К.: Інститут проблем АПН України, 2006. – 190 с.
94. Писарев Л. Брак и девство при свете древнехристианской святоотеческой письменности. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1904. – 72 с.
95. Рафаил (Карелин), архим. В аду на земле. – М.: Саввино-Сторожевский монастырь, „Центр Благо”, 2001. – 160 с.

96. Рафаил (Карелин), архим. Векторы духовности. – Сергиев Посад, 1999. – 413 с.
97. Рафаил (Карелин), архим. Церковь и мир на пороге апокалипсиса. – М., 1999. – 381 с.
98. Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. – 688 с.
99. Руденко Т. Молода сім'я в сучасній Україні : соціальнофілософський аналіз: автореферат дисс. канд. філос. наук : 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Руденко Тамара Петрівна; Академія педагогічних наук України. – Київ, 2004. – 21 с.
100. Сабанадзе Ю. В. Групи інтересів в умовах перехідного суспільства: [монографія] / Ю. В. Сабанадзе. – К.: Логос, 2009. – 208 с.
101. Сагулин Е.В. Принципы применения икономии и акривии в Православной Церкви: Дис. ... канд. богосл. наук / Київська Духовна Академія, УПЦ Московського Патріархату, – К., 2005. – 156 с.
102. Свешников В., прот. Кризис семьи как кризис личности // От любви к любви. Призвание брака / Сост. А. Баранов. – М.: Образ, 2006. – С. 109-114.
103. Семья в постатеистических обществах . – К.: Дух і літера, 2002. – 290 с.
104. Семья - малая церковь [Текст] : кн. для душеполез. чтения / [авт.-сост.]: Б. Кузык, Л. Литвин. – Д. : Арт-Пресс, 2011. - 480, [16] с. : цв. ил. – Бібліогр.: С. 475-477.
105. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (35годин) [для педагогічних працівників] / В. І. Прит, З. В. Охрименко, Л. В. Корецька / видання друге доповнене з додатком. – Івано -Франківськ: НАІР, 2014. – 284 с.
106. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку : кол. моногр. / Лібанова Е.М., Аксьонова С.Ю., Слюсар Л.І. та ін. – К. : Основа – Принт, 2009. – 248 с.
107. Слюсарь Л.И. Украинская семья в условиях глобализации. Демографическое развитие : вызовы глобализации (Седьмые Валентеевские чтения) : материалы Международной конференции (Москва, Россия, 15–17

- ноября 2012 г.) / под ред. В.А. Ионцева, Н.В. Зверевой, Г.Е. Ананьевой, В.П. Тышкевич. – М. : МАКС Пресс, 2012. – С. 474–479.
108. Снігур С. Функціонування моральних цінностей християнства в культурі Київської Русі (методологічно-релігієзнавчий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. Наук : 09.00.11 / С. Снігур. – К., 2004. – 23 с.
109. Суліма Є. Глобалістика: підручник / Є. Суліма, М. Шепелєв. – К. : Вища школа, 2010. – 544 с.
110. Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання / Матеріали обласної науково-практичної конференції 4 лютого 2009 року, м. Чернігів. – Чернігів. 2009. – 139 с.
111. Ткачова В. Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз): автореферат дисс. канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Ткачова Вікторія Олександрівна; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2008. – 22 с.
112. Троицкий С., проф. Философия христианского брака. – К., 1996 [репринт с изд. YMCA-Press, Париж, 1953]. – 131 с.
113. Труханов М., свящ. Мысли о христианском браке. – М.: Издательство Православного братства святителя Филарета Московского, 2002. – 83 с.
114. Україна: громадянське суспільство в контексті європейської інтеграції. Відп. ред. Л. Ф. Компанцева, Г. А. Петровська. — Луганськ, Знання, 2004. — 350 с.
115. Усанова Л. Православний архетип сім'ї у контексті комунікативних відносин: автореферат дисс. канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Усанова Людмила Анатоліївна; Академія педагогічних наук України. – Київ, 2002. – 20 с.
116. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Адам Фергюсок / Пер. с англ. И.И. Мюрберг. – М. : РОССПЭН, 2000. – 392 с.
117. Філарет (Денисенко), Патріарх. Проповіді і праці: В 5-ти т. – К., 2000. – Т. 2. – 447 с.

118. Філарет (Денисенко), Патріарх. Доповіді. – К., 2003. – Т. 5. – 511 с.
119. Флоренский П. Столп и утверждение истины / П.А.Флоренский. Т.1. – М. : Правда, 1990. – 490 с.
120. Франк С. Л. Реальность и человек . Метафизика человеческого бытия / С. Л. Франк. – СПб., 1997. – 237с.
121. Цыпин В., прот. Курс Церковного права. – Клин: “Христианская жизнь”, 2002. – 700 с.
122. Чумаков А. Глобализация. Контуры целостного мира : монография / А. Чумаков. – М. : Проспект, 2009. – 432 с.
123. Шестунов Е., прот. Православная семья. – Самара, 2001. – 132 с.
124. Шиделко А. В. Етика і психологія сімейного життя: навчально-методичний посібник (для ПТНЗ) / А.В. Шиделко. – Львів, 2009. – 132 с.
125. Шиманский Г. И. Христианская добродетель целомудрия и чистоты по учению святых отцов и подвижников Православной Церкви. – М.: Даниловский благовестник, 1997. – 480 с.
126. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К. : АДЕФ Україна, 2008. – 256 с.
127. Шмеман А., протопресв. За жизнь мира. – М., 2003. – 112 с.
128. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
129. Юркович И., свящ. Каноническое право о Народе Божиим и о браке. Истина и жизнь. Изд. 2-е, исправленное. – М. 2000. – 624 с.
130. Яннарас, Христос. Варіації на тему Пісні Пісень [Текст] / Х. Яннарас ; пер. з гр. С. Говорун ; ред. М. Погребинський [та ін.] ; Національний ун-т "Києво-Могилянська академія", Центр Європейських гуманітарних досліджень. – К. : Дух і Літера, 1999. – 128 с.
131. Яннарас Х. Свобода етосу / Пер. з англ. В. Верлока, під ред. М. Ткачук; передм. єп. Каліста (Уера). – К.: Дух і літера, 2003. – 268 с.
132. Ярмусь С., протопресв. Православне богочитання як досвід віри. Популярний посібник для вірних. – Київ-Вінніпег: Наша культура і наука, 2005. – 104 с.

133. Яцек Салій Ор. Дразливі питання про... / Пер. з польської. – К., 2001. – 156 с.

СТАТТІ:

134. Алфеев П.И., прот. Идеал христианского брака по Евангелию и учению Церкви // О христианском браке и обязанностях мужа и жены / Сост. А.В. Блинский – СПб.: Сатисъ, 2006. – С. 4-131.

135. Бабошин И. Семейная революция // Фокус. – 2007. – № 10. – С.58-59.

136. Барсов Т. К вопросу о сущности христианского брака // ХЧ. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1903. – № 9. – С. 327-347 (Ч.1).

137. Боровой В. О христианском браке / В. Боровой // Православная община. – 1997. - №42. – С.115 – 128.

138. Вениамин (Новик), игум. Христианское понимание прав человека // Личность в Церкви и обществе: Материалы Международной научно-богословской конференции (Москва, 17-19 сентября 2001 г.). – М.: Свято-Филаретовская московская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 430-446.

139. Воробьев В., прот. Православное учение о браке // От любви к любви. Призвание брака / Сост. А. Баранов. – М.: Образ, 2006. – С. 18-44.

140. Гаращенко С. Гендерна рівність як чинник демократичних перетворень в Україні. // Наукові записки. Політичні науки. – Т. 82, (2008): – С. 58–61.

141. Громогласов И.М. О вторых и третьих браках в православной церкви. Историко-канонический очерк // БВ. – ТСЛ.: Собственная типография, 1902. – № 9. – С. 23-41; № 10. – С. 149-168; № 11. – С. 291-304 (Т. 3).

142. Димитрій (Рудюк), ігумен (нині архієп., ректор КДА і С.). Вчення святого апостола Павла про шлюб // Православний вісник, № 7–8, 1998. – С. 39–42.

143. Єгрешій О. Новітні виклики перед християнством ХХІ ст. // Карпати: людина, етнос, цивілізація 2017–2018. – Вип. 7–8. – С. 400-413.

144. Зайденберг С. „По отношению ко Христу и к Церкви”: брак как тайна и таїнство любви и его воплощение в сегодняшней церковной семье // Семья в

- постатеистических обществах / Сост. К. Сигов. – 2-е изд. – К.: Дух і літера, 2003. – С. 168-182.
145. Заев В., прот. Семья в Новом Завете // Семья в постатеистических обществах / Сост. К. Сигов. – 2-е изд. – К.: Дух і літера, 2003. – С. 45-54.
146. Зелинский В., свящ., Костомарова Н. Загадка „единой плоти” или попытка задуматься о христианском браке // Семья в постатеистических обществах / Сост. К. Сигов. – 2-е изд. – К.: Дух і літера, 2003. – С. 88-116.
147. Ильин И. О семье // В доме Отца Моего. Сборник статей о роли христианской семьи в религиозном воспитании ребенка. – М., 2001. – С. 36–66.
148. Карпенко К. "Сім'я – шлюб – родинні зв'язки" в умовах трансформації публічної та приватної сфер життя суспільства [Електронне джерело] / К.І. Карпенко // Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 27–29 квітня 2011 р. – Тернопіль, 2011. – С. 70-73.
149. Козлов М., прот. Церковь и семья сегодня // Альфа и омега. – М., 2001. - № 3. – С. 152-159.
150. Кон И. Человеческие сексуальности на рубеже XXI века // Вопросы философии. – 2001. - № 8. – С. 29-41.
151. Лозовицький В., свящ. Порушення Богом встановленої природної гармонії людських сімейних стосунків в одностатевому шлюбі // Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред.кол.: протоієрей Ігор Швець (голов.ред.) [та ін.]. – Луцьк, 2013. – №1. – С. 13-31 .
152. Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики / Іван Мірчук // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. – Т. 3. – Прага : Друкарня протекторату Чех і Морави в Празі, 1942. – С. 225-243.
153. Никифорова В., Табанова А. Гендерна рівність в Україні: проблеми та шляхи удосконалення. // Вісник соціально-економічних досліджень. Вип. 2 (53), (2014): – С. 218–225.

154. Оніщенко Н. Гендерні паритети в умовах демократичних перетворень. // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць, Вип. 76 (у 2-х ч.), Ч. I : (у двох частинах). Ред. кол. Л. В. Губерський (голов. ред.) та ін. (Київ: 2008) : – С. 33–34.
155. О таинстве брака. // ХЧ. – СПб.: Тип. И. Гладунова, 1836. – № 7-№ 9. – С. 186-198 (Ч.3).
156. Переверзевъ А. Отношение Ветхаго Завета к браку и девству // ХЧ. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1903. – № 10. – С. 587-598 (Ч.2).
157. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – С. 561.
158. Смирнов Д., прот. Российская семья в третьем тысячелетии // В начале пути... Сборник бесед и выступлений. – М.: Храм Трех Святителей на Кулишках, 2002. – С. 17–29.
159. Современная православная семья // Материалы XXI Всеобщего Священного Собора митрополии Флорины (Греция) / Пер. с новогреч. Н. Афанасьевой. – Афины – Москва, 2001. – 158 с.
160. Соловьв В. Смысл любви // Сборник статей. – М.: „Путь”, 1995. – С. 9 – 51.
161. Філарет. Про шлюб і розлучення / патріарх Філарет // Голос Православ'я. – 2007. – № 23 (215). – С. 2.
162. Хромова О., Кравченко Т. Взаємозв'язок християнської і вселюдської культури у підготовці сучасної молоді до майбутнього подружнього життя // Всеукраїнська Міжнародна християнська асамблея. Науково-практична конференція. Київ, 17–18 лютого 1988 р. – К., 1988. – С. 247–250.
163. Шумейко О. Основні підходи до дослідження сім'ї в системі соціально-гуманітарного знання / О.В. Шумейко // Філософські та методологічні проблеми права. – № 1. – 2011. – С. 135–144.

Електронні ресурси

164. Декларация прав ребенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org/ru/documents/ decl_conv/declarations/childdec.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml).

165. Демографічна ситуація в Україні у січні 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2014/dem0114.pdf.
166. Закон України про державну допомогу сім'ям з дітьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>
167. Закон України про охорону дитинства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
168. Закон України про попередження насильства в сім'ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>
169. ЕНЦИКЛІКА СВЯТОГО І ВЕЛИКОГО СОБОРУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. Про сім'ю, виховання та освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hram.lviv.ua/3387-zagalne-poslannya-svyatogo-velikogo-soboru-pravoslavnoyi-cerkvi-prodovzhennya.html>
170. Кац М.Н. Современная украинская семья : кризис или модернизация? [Электронный ресурс] / М.Н.Кац // Вопросы духовной культуры. Философские науки. – Режим доступа : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65029/37-ac.pdf?sequence=1>).
171. Косова О.Ю. «Фактические браки» и семейное право // <http://www.law.edu.ru/article.asp?article10=150356>
172. Митрикас А. Семья как ценность : состояние и перспективы изменений ценностного выбора в странах Европы [Электронный ресурс] / А. Митрикас // Демоскоп weekly. – 2006. – № 229–230. – 1–22 января. – Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit01.php>).
173. О. Орест Дмитро Вільчинський, «Дещо про гендерну ідеологію та її фінансову підтримку в Україні,». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 14. 10. 2017:<http://catholicnews.org.ua/deshcho-pro-gendernu-ideologiyi-ta-yiyi-finansovu-pidtrimku-v-ukrayini>.
174. Основи сімейного права України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 19. 11. 2006: <http://book.li.org.ua/ua/map/r9/r95> – Загол. з екрану. – мова укр.

175. Палкін В.А. Криза української родини – кроки до зникнення сім'ї чи її модернізації– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3861
176. Психологія сімейних стосунків. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 01. 2009: <http://www.newfamily.org.ua/203.html> . – Загол. з екрана. – мова укр.
177. Сильвестр (протопоп). Домострой. [Электронный ресурс] // Азбука веры. Православная библиотека. – Режим доступа:– <https://azbyka.ru/otechnik/Silvestr/domostroj/>. – Назва з екрана.
178. Україна – на першому місці в Європі за кількістю розлучень [Електронний ресурс] // Online Експрес. – Режим доступу : <http://expres.ua/main/2015/08/23/148726-ukrayina-pershomu-misci-yeuropikilkistyurozluchen>. – Назва з екрана.
179. Церква і сім'я [23 March 2010 18:21] / Доповідь кандидата богослов'я протоієрея Валентина Мороза. Синодальний відділ у справах сім'ї / Електронний ресурс / точка доступу: <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/3717>
180. Церковному шлюбу віддають перевагу більшість населення тільки в Західній Україні [Електронний ресурс] // Кіріос. – Режим доступу: <http://kyrios.org.ua/news/world/10157-statistika-tserkovnomu-shljubu-viddajutperevagu-bilshist-naselennja-tilki-u-zahidnij-ukrayini.html>.
181. Цивільний шлюб / За матеріалами "Українська Автокефалія" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 28. 01. 2009: <http://hram.lviv.ua/37-civilnijj-shljub.html>
182. Шубаро О. Б. Христианские семейные ценности в современном обществе [Электронный ресурс] / О. Б. Шубаро // Семья и женщина в современном мире : социальные и культурные аспекты : матер. Междунар . науч. конф. – Минск, Ин-т философии АН РБ. – Режим доступа: <http://elib.bs.u.by/handle/123456789/39181>.